

ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№ 3
2003

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ
ELMİ - METODİK JURNAL

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 3 (197) iyul-sentyabr 2003-cü il. 1954-cü ildən çıxır

Əziz oxuğular!

Gələn il 50 yaşı tamam olan "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalına 2004-cü il üçün **abunə yazılışına başlanmışdır**. Xatırladıyıq ki;

jurnal ildə 4 dəfə çıxır.

Abunə qiyməti dəyişməz qalmışdır:

illiyi - 20 000 (iyirmi min) manat;

yarımilliyi - 10 000 (on min) manat;

1 nüsxəsinin qiyməti isə - 5 000 (beş min) manat.

İndeksimiz də dəyişilməyib - 1012.

Arzu edənlər

Azərmətbuatyayımı İstehsalat Birliyinə, Qasid, Səma, Səda, Qaya, Xpress-Elita şirkətlərində abunə yazıla bilərlər. Əlaqə telefonları:

Azərmətbuatyayımı İB	-	40-10-35
Qasid	-	93-16-43
Səma	-	99-22-97
Səda	-	94-43-11
Qaya	-	90-67-37
Xpress-Elita	-	61-14-37

Bu işdə redaksiyamızın əməkdaşları da Sizə yardımçı ola bilərlər. Əlaqə telefonumuz: 93-06-09

Abunə yazılmağı unutmayın.

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Dövlət
KİT AB XANASI

15462

"BÜTÜN MÜƏLLİMLƏR ŞAIR OLA BİLMƏZ, AMMA BÜTÜN ŞAİRLƏR MÜƏLLİMDİR"

**Əsmər BƏDƏLOVA,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent.**

Bir millət təəssübkeşi kimi mənsub olduğu xalqın gələcəyi S.Ə.Şirvanini daim narahat etmişdir. O, din xadimlərinin fanatizmə sürükləyən fəaliyyətlərinin, xüsusən ehkama çevirdikləri irsiyyət qanunlarının tərəqqi və inkişafı ciddi əngəl olduğunu görərək yaradıcılığında bu problemə döndənə qayıtmışdır.

Milli mətbuatımızın banisi H.Zərdabının fəaliyyəti və nəşr etdiyi "Əkinçi" qəzeti şairin maarifçi ideyalarının inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Şairin ictimai məzmun daşıyan mənzum məktubları, öyüd və nəsihətləri, təmsil və mənzum hekayətləri təkcə fəvqəladə ilhamın bəhrəsi olmayaraq həyatı müşahidələrdən və acı təcrübədən yaranmışdır. Mahiyyətə eyni məqsəd daşıyan həmin əsərləri məzmununa görə qruplaşdıraraq, əvvəlcə xalqın dünyagörüşünü, elmə, təhsilə münasibətini səciyyələndirən, beləliklə də sənətkarın yaşadığı dövrün mədəni-maarif səviyyəsini rəsm edən mənzum məktublardan danışmalıyıq.

Bu mənzum məktubları S.Ə.Şirvani müasirləri olan görkəmli ziyalılara yazır, xalqın cəhəlat və نادانlık girdabında necə boğulduğunu təsvir edir, maarifçilik işini gücləndirmək üçün həyəcanla haray çəkirdi. Məsələn,

"Əkinçi" qəzetində çap olunmuş "Qafqaz müsəlmanlarına xitab" şe'rində əsl qeyrətmənd vətən oğluna xas bir nifrətlə axund, dərviş, mərsiyəxan və s. bu kimi din adamlarının xalqı necə ağır və ziyyəyə saldığını təsvir edirdi:

*Hər vilayətdə var beş-on kəsəbə,
Əlli min seyyüdü axund, tələbə.*

*Əlli dərviş, əlli mərsiyəxan,
Hamının sözləri tamam yalan.*

*Əlli min süxtə, əlli min sail,
Əlli min hoqqabazi naqabil,*

Hamının fikri xalqı soymaqdır.

Quru yerdə bu xalqı qoymaqdır.

Xalqın canına darışmış bu naqabil hoqqabazların müqabilində başqa xalqlarda (Avropada, xristianlıqda) inkişaf və tərəqqinin yüksəldiyini, buxar gəmisini, təyyarə icad olunduğunu yazır və sonra acı-acı bizim müasir ruhda dərs keçən müəllimlərimizin real elmi məntiqə əsaslanan fikirlərinin yuxarıda adı çəkilən guruh tərəfindən necə rədd edildiyini söyləyir:

*Məsələn, bir müəllimi-ə'ləm
Deyə Xurşidi mərkəzi-ələm,
Deyə sabit Günü, Yeri səyyar,
Zəlzələ bəisin bilərsə buxar,
Deyə kim var əraziyi-tis'an,*

*Yerin altında yoxdu gavi-zaman,
Şərh edə gün tutulmağın sözünü,
Deyə ki, Ay tutur Günəşin üzünü,
Deyəcəklər ki, cümlə kafəridir.
Bu şoqi münkiri-peyğəmbərdir.*

S.Ə.Şirvaninin H.Zərdabiyə, sonra isə "Ziya" və "Kəşgül" redaktorlarına - Səid və Cəlal Unsizadə qardaşlarının adlarına göndərdiyi mənzum məktublar ictimai dəyəri, forma və məzmununa görə xüsusi yer tuturdu. Bu məktublarda Seyid Əzimin pedaqoqluğu onun şairliyi ilə, sözün həqiqi mənasında, birləşir. Onun pedaqoqluğu təkcə dərs dediyi məktəblə məhdudlaşmayaraq ictimaiyyətin, bütün Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının maariflənməsinə xidmət edir. Çünki "şair-pedaqoqun maarifçilik ruhlu mənzum məktublarında xalq tərəqqiyə, elm və maarif kəsb etməyə səslənir, bu nə'mətin bəşər həyatına verdiyi işıq vəsf olunurdu (A.Məmmədov. S.Ə.Şirvani "Öyüd" kitabına yazdığı ön sözdən. Bakı. Gənclik, 1989, səh.7).

Məsələn, "Həsən bəyin hüzuruna" adlı mənzum məktubunda şair "Əkinçi" qəzetinin tə'siri ilə Şamaxıda yeni üsullu məktəbə, uşaqların təhsil işinə həvəs yarandığını, şiə-sünnülüyündən asılı olmayaraq adamların fikir birliyinə gəlib pul topladığını, bu işdə maarifpərvər Kərim bəyin xeyriyyə fəaliyyətini, məktəb üçün bina kirayə edilməsini, say-seçmə müəllimlər də'vət edilməsini, o cümlədən Azərbaycan dili və şəriət dərslərinin ona həvalə edilməsini yazır. Lakin məktubun davamında kədərlə təsvir edilir ki, məktəb altı ay fəaliyyət göstərdi. Altı aydan sonra Kərim bəy Bakıya getdi və adamlar xeyriyyəçilik naminə məktəbə pul verməkdən boyun qaçırdılar.

*Dedilər: neynirik biz uşqolanı,
Hər tövr olsa, el dolanı.*

*... Neylər ətrafımız bizim rusi,
Neylirik biz o dərsi-mənhusi.
Hər uşaq getmə o dəbistanə,
Olacaq dindən o biganə.*

*...Qoydular uşqolanı bisaman,
Qaldı əfal-zarü sərkərdan.*

Bundan sonra cəfəkeş pedaqoqun hər nə tövr olursa-olsun məktəbi yaşatmaq istədiyindən əl çəkmediyini görürük, qubernatora ərizə verilir, nəticəsiz qalır, heç bir cavab gəlmir. Hərbe-zorba adam-

ların tə'nə və töhməti, hədə-qorxusu başlanır. Hətta ölüm təhlükəsi yaranır. Belə bir şəraitdə Hacı Seyid Əzim və onun müəllim yoldaşları fəvqəladə mərdlik göstərir, işi dayandırmırlar, yəni pul-suzluq səbəbindən məktəbin bağlanmasını qeyrətlərinə sığışdırmır və məvacibsiz dərs deyirlər.

*Fövci-əfalə məhzətən-lillah,
Dərs verdik hamı gəhü bigah
Özlərindən nə kim olur hasil,
Bizə bir həbbə olmayır vasil.
Edirik özlərinə biz məsrəf,
Bizə həsdir bu izzü namü şərəf.*

Göründüyü kimi, S.Ə.Şirvani tə'lim-tərbiyənin, maariflənmənin əhəmiyyətini o qədər yüksək qiymətləndirirdi ki, hər cür məhrumiyyətlərə baxmayaraq bu işlə məşğul olmağı şərəf hesab edirdi. Nəyə görə? Onun naminə ki, millətin mədəni səviyyəsi yüksəlsin, nadanlar, söz verib dalda gizlənənlər, mə'nəviyyətsizlər ayılsınlar.

Mənzum məktublardan aydın olur ki, S.Ə.Şirvani regionda nəşr olunan mətbuatı müntəzəm izləyib, onun səhifələrində çıxış etməklə yanaşı, müasirlərinin də maarifə dair fikirlərini diqqətlə öyrənmiş, yeri gəldikcə onlara münasibət bildirmiş, təqdir, yaxud tənqid etmişdir.

"Əkinçi"nin səhifələrində "Vəkil" imzası ilə çıxış edən M.F.Axundovun bir sıra mülahizələrinə, o cümlədən Azərbaycan da məktəblər açmaq üçün maddi imkan olmaması fikrinə qarşı e'tirazı bu qəbildəndir.

H.Zərdabiyə yazdığı məktubunda bu mövzuya toxunaraq deyirdi ki:

*Etməyidir Vəkil heç insaf,
Görünür sözləri tamam xilaf,
Şükür lillah ki, vardı dövlətimiz.
Çoxdu əshabü malü şövkətimiz.
Vardı dövlət, leyk himmət yox,
Əhli-islamda həmiyyət yox.*

Beləliklə, S.Ə.Şirvani elmə, təhsilə, maarifə mane olan səbəblərin kökünü məhz milli qeyrətin, milli birliyin olmamasında görürdü.

Mənzum məktublarında o dövrdə Azərbaycanda təhsilə münasi-

bət və onun inkişaf səviyyəsi barədə ümumi təsəvvür yaradan S.Ə.Şirvani digər əsərlərində (mənzum hekayət, təmsil, satira) təlim və tərbiyə barədə konkret fikir və mülahizələrini irəli sürür. Onun üçün hansı dinə bey'ət etməkdən, hansı millətin nümayəndəsi olmaqdan daha ziyadə necə insan olmalıdır. Yaxşı insan isə müsəlmanam, yaxud türkəm deyib hər cür bəd əməllə məşğul olan kəslər deyil, - elm öyrənənlər, öz mə'nəvi dünyasını zənginləşdirənlərdir. Bu ideyanı şair nəsihətlərində oğlu Cəfərə dönə-dönə təlqin edir.

*Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan, get əhli-ürfan ol.
...Nə ərəbdir Xuda, nə rum, nə zəng,
Nə həbəşdir, nə zəngibarü firəng.
Xah boq, xah tanrı, xah xuda,
Birdi mə'nada, ey düri yekta.
Ləfz edirsə ifadə mə'nani,
Sərf edər əhli-mə'rifət ani.*

Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillər Şərqdə bütün dahilərin nəzər-diqqətini çəkən problem olmuşdur. Klassiklərimiz əsərlərində, xüsusən məsnəvilərində yeri gəldikcə bu məsələyə öz münasibətlərini bildirmişlər. Onlardan bir qrupu irsiyyəti, başqa bir qrupu tərbiyəni, yaxud ictimai mühiti, həmçinin ailəni, yoldaşlıq münasibətlərini əsas götürmüşlər. Məsələn, Şeyx Sə'diyə görə, əsl-kökü olmayan adama tərbiyə vermək künbəzin üstünə yumuru əşya qoymaq kimidir. Əbdürrəhman Cami əsilsiz adama verilən tərbiyəni hədəf zəhmət, zay olmuş əmək kimi qiymətləndirir. Bu cür simalarla yanaşı, cəmiyyətin əqli və mə'nəvi dünyasına müstəsna dərəcədə hakim kəsilən din xadimlərinin də əksəriyyəti tərbiyəni bilmərrə rədd edərək irsiyyəti əsas saymışlar. Lakin həyata, inkişafa, ictimai münasibətlərə daha obyektiv, daha realistikəsinə yanaşan şəxsiyyətlər, məsələn, N.Gəncəvi, İ.Nəsimi irsiyyəti inkar etmədən şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyənin də mühüm faydası olduğunu vurğulamışlar. Və hət-

ta tərbiyədə yaş məhdudiyəti qoymamışlar. Tərbiyənin insan dünyaya gələndən qəbrə gedənə qədər gərəkliliyini sübuta çalışmışlar. Məsələn, Nizaminin əsərlərində tərbiyə olunan kəslər müəyyən yaşa dolmuş, mənsəb qazanmış adamlardır. Nəsimidə tərbiyə (daha çox özünü-tərbiyə) dörd əsas mərhələdən (şəriət, mə'rifət, təriqət, həqiqət) keçməklə İlahi Varlığa mə'nən qovuşana və oradan da ömrün sonuna qədərdir.

S.Ə.Şirvani də irsiyyəti inkar etmədən tərbiyə işinə realistikəsinə yanaşmış və ona böyük üstünlük vermişdir. Görünür, belə bir mövqə şairin dünyabaxışı, ağıl və zəkası ilə bərabər, həm də pedaqoji təcrübəsindən irəli gəlmişdir. Oğlu Cəfərə nəsihətlərindən birində şair yazır ki, Ulu Yaradan yer üzünü yeddi iqlimə bölmüşdür. Hər iqlimin yalnız özünə xas olan havası, suyu, torpağı, istisi, soyuğu və insanları var. Məsələn, Zəngibar və həbəş ölkələri olduqca istidir. Həmin hərərət o yerin insanların da var. Onlar itaətsiz, tündməcəz olurlar. Şimal mülkünün təbiəti sərt olduğu üçün insanların da xasiyyəti sərtidir. İranda, nümunə üçün deyək ki, İsfahanda, Tehrandə iqlim e'tidal (orta) həddədir. İnsanları da müvafiq olaraq gözəl, çalışqan, şirindil və xoşsimadırlar. Kaşan torpağı isə təhlükəli və qorxaq adamlar yetirir. Bağdad əhli tənbel olur. Bütün bunlarla bərabər,

*Necə abü həvada var tə'sir,
Həm səbəbdir bu əmrə nütvəvü şir.*

Yə'ni havada, suda nə qədər tə'sir varsa, atanın nəslini, ananın südü də səbəbdir. Xoş odur ki, həm ata, həm də ana tərəfdən necə bətlə uşaq mö'tədil iqlimdə dünyaya gələ, halal süd əmə, gözəl abü havada böyüyə.

*Hiç şək yox, o əhli-hal olur,
Təb'i xoş, sahibi - kəmal olur.*

Lakin bu o demək deyil ki, Xudanın bəxş etdiyi belə üstünlüklərdən məhrum olan insanlar heç nəyə gərək deyillər, cəmiyyətin puç və yaramaz hissəsidirlər. Xeyir.

*Leyk bu əmrə qailəm mən özüm -
Ki, nə qədər olsa şəxs nəqabil
Tərbiyətlə yenə olar kamil.*

S.Ə.Şirvaniyə görə, təlim-tərbiyə işində əsas və ən vacib həlqələrdən biri müəllim-şagird münasibətidir. Öyrədənle öyrənən arasında ünsiyyət tarazlığı təlimin də, tərbiyənin də keyfiyyətinə müsbət tə'sir edir. Tarazlığı qorumaq isə tərəflərin özünün fərdi xüsusiyyətlərindən asılıdır; əgər tərəzinin hansı gözü əyirsə, demək həmin gözü özünün nöqsanı var.

O, oğlu Cəfərə nəsihətlərində qəti şəkildə tapşır ki, elmi və şəxsiyyəti ilə ilahi ucalıqda dayanan müəllimin hörmətini uca tutsun. Bu, şagirdin adi borcudur. Əsl müəllimin qapısında qapıçı dayanmaq özü belə şagird üçün şərəfdir. Bu münasibətlə özünü nümunə gətirərək yazır:

*Mən özüm kim, zəmanə sərvəriyəm,
Üləmanın kəminə çəkəriyəm.*

Yə'ni mən özüm zəmanənin sayılıb-seçilən şəxsi, nüfuz sahibi olsam da alim-müəllim qarşısında nökrəm. Özümü çəkmirəm, özümü ondan aşağı tuturam.

"Alimlərə hörmət haqqında" adlı nəsihətində də şair bu tövsiyəni dönə-dönə vurğulayır.

*Üləmə haqqını rəyət qıl,
Əhli-elmə həmişə hörmət qıl.*

Sonra elmin faydasını izah edərək Həzrəti Adəmin elminə mələklərin səcdə etməsini, Həzrəti Loğmanın elmlə dövrünün birinci şəxsiyyəti olmasını misal gətirir. Elmi-nura, Cənnətə, cəhli, bilməzliyi-zülmətə bənzədir və qeyd edir ki, alimlər olmasa, şəriət qanunları, yə'ni Xudanın insanlar qarşısında vahid tələb kimi qoyduğu ilahi qanun-qaydalar məhv olub gedər. Əsl alimlərin dəyərini Allah-Taala özü vermişdir və Qur'anı şərh edənlər orada oxumuşlar ki, Allahın qullarından biri alimlərdir. Alimə hörmət etməyən kəs Peyğəmbərin (a.s.) ümməti deyil.

Bütün bu izahatların yekun qənaəti olaraq şair nəsihət edir:

*Sənə hər kim elm edər tə'lim,
Ona vacibdir eyləmək tə'zim.*

*Harda görsən ona salam eylə,
Baş əyib qul tək ehtiram eylə.
Qeyrini vəsf qılma yanında
Sən dur, ol söyləyən zamanda.
İzinsiz etmə xidmətində cülus,
Olma zəcrindən, ey pəsər, mə'yus.
Adəm ol, incimə qiraətindən,
Çubi molla çıxıbdur Cənnətdən.*

Göründüyü kimi, şair molla, müəllimin uşaqları cəzalandırarkən işlətdiyi çubuğun Cənnətdən gəldiyini söyləyir. Niyə? Çünki müəllim, yaxud molla şagirdini hansısa qabahətə görə cəzalandırır. Onu islah etmək istəyir. Həm tə'limində, həm də tərbiyəsində ancaq yaxşılığa nümunə olması naminə belə edir. Şəriətə görə, yaxşı insanların axirət evi Cənnətdir. Əgər molla çubuğu pisləkdən çəkendirib yaxşılığa yönəltmək üçün işləyirsə, demək, o, mahiyyətə Cənnətdən gəlmiş kimidir.

S.Ə.Şirvani müəllim əməyini yüksək qiymətləndirir, onu valideynin əməyindən üstün sayır.

Şair öz əsərlərində təlim və tərbiyənin qlobal problemləri ilə yanaşı, adi məişət etiketlərini də diqqət mərkəzində saxlamış, bu barədə də olduqca vacib, həmişə gərəklə öyüdlər vermişdir.

Ümumiyyətlə, S.Ə.Şirvaninin həm pedaqoji fəaliyyətini, həm də yaradıcılığını tədqiq edərkən görürük ki, maarifçilik ideyası onun bütün fəaliyyətindən qırmızı bir xətt kimi keçmişdir. Cəvakeş müəllim, dahi şair, millətinin təəssübkeşi kimi o, insan xislətindəki qüsurlar və naqislikləri elm, təhsil yolu ilə aradan qaldırmağın mümkünlüyünə inanmışdır. Şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyəti inkar etməklə tərbiyənin roluna yüksək qiymət vermişdir. Millətin nümayəndələrinə xas qüsurlardan təəssüflənmiş, pedaqoji fəaliyyəti ilə bərabər, həm də qələminin gücü ilə onları islah etməyə çalışmışdır. Mətbuat səhifələrində çıxışları, müasirləri ilə yazışmalarında da məhz bu qayəyə xidmət etmişdir.

SABİR OBRAZI BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA

Şamxəlil MƏMMƏDOV,
pedaqoji elmlər namizədi.

Azərbaycan xalqının son yüzillikdəki tarixi ziddiyyətli, mürəkkəb və çoxhadisəli olmuşdur. Bu tarixi proses özündə çoxlu sayda ciddi, taleyüklü sosial-siyasi, iqtisadi hadisələrin salnaməsi kimi səciyyələndirilir. Araşdırıcılar bunu da qeyd edirlər ki, "tarixi proses özündə mədəni hadisələrin geniş spekterini birləşdirir və bunların tərkibində bədii yaradıcılıq böyük yer tutur". Bu fikir baxımından əsl, milli-bəşəri dəyərlərə əsaslanıb milli formada dünyaviliyi təbliğ edən bədii yaradıcılıq mədəniyyət hadisəsidir. Mədəni inkişafın vüsət və böyüklüyünün bədii obrazların əxlaqi, etik, estetik, fiziki kamillik baxımından səciyyəsi ilə əlaqələndirilməsi öləri və təsadüfi deyil, çünki "bədii obraz həqiqətən insan təcrübəsinin - xüsusi formada təcrübəni qüdrətlə genişləndirir" (Neçkina). XX əsr mədəniyyətimizin uğurlu hadisələri sırasında ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərimizin obrazları yaradılmış əsərlərin (Nizami Gəncəvi - M.S.Ordubadi. "Qılınc və qələm", M.Hüseyn. "Nizami", N.Həsənzadə. "Atabəylər", İ.Hüseynov (Muğanna) və s.); Nəsimi - İ.Hüseynov (Muğanna). "Məhsər", Qabil. "Nəsimi"; Füzuli - B.Vahabzadə. "Şəbi-Hicran", R.Rza. "Füzuli"; Vaqif - S.Vurğun. "Vaqif", Y.V.Cəmənəmzəminli. "Qan içində"; Ş.İ.Xətai - Ə.Cəfərzadə. "Bakı, 1501", F.Kərimzadə. "Xudəfərin körpüsü", "Çaldıran döyüşü", Ə.Nicat. "Qızılbaşlar"; M.F.Axundzadə - Ç.Hüseynov. "Fətəli fəthi"; ...S.Vurğun -

H.Arif. "Yolda" (poema və dram əsəri) araya-ərsəyə gətirilməsidir. Bu əsərlər sırasında qüdrətli satirik, vətəndaş-vətənpərvər, müəlim-demokrat M.Ə.Sabirə həsr olunmuş şe'rlər, poema, povest və roman xüsusi yer tutur.

Maraqlı və diqqətəlayiq ədəbi-tarixi faktdır ki, Sabir haqqında ilk dəfə söz deyən Abbas Səhhət olmuşdur. O, bir sənətkar-vətəndaş kimi Sabir əsərlərinin fəlsəfi-estetik dəyərini, yüksək xəlqiliyini və bədii siqlətini yaxşı dərk etmişdir. Sabir haqqında ilk təşbeh və metonimiyalar Abbas Səhhət qələmindən çıxmışdır. A.Səhhət Sabiri "müəssəm duyğu", "ülvi bəşər", "çamurluq içrə düşmüş saf zər" kimi mə'nalandırmış, ona təsəlli verərək sağlığında ikən ona sonralar reallaşacaq bir həqiqəti qabaqgörənliklə söyləmişdir:

*Ey müəssəm duyğu, ey ülvi bəşər,
Ey çamurluq içrə düşmüş saf zər,
Tə'nu lə'n eylərsə hər nadan sənə,
Ya müsaid olmasa dövrən sənə,
Qəm yemə, təsfir ver a'lamına,
Az çəkər heykəl yaparlar namına.*

Sabir haqqında yazılanlar janrına görə müxtəlif və rəngarəngdir: məqalə və xatirələr; şe'r və poemalar; hekayələr, povest və roman; dram əsəri... Bu müxtəlif janrlı əsərlərdə Sabirin keşməkeşli həyatı və zəngin irsi ədəbi material, tarixi kontekstdə həyat faktları alınaraq işlənmiş, ədəbi əsər üçün material, mənbə, qaynaq olmuşdur. Yuxarıda qeyd olunmuş əsərlərin təhlili göstərir ki, Sabirin həyatı və irsi poetik əsərlərdə şair amalı, fikir və ideyasını

canlı və anlaşıqlı ifadə edən vasitə kimi işlənmiş, mənbə kimi ayrı-ayrı əsərlərdə istifadə olunmuşdur. Şairlər söz yarışında Sabir zirvəsini sənət me'yarı kimi qiymətləndirmişlər. Bu əsərlər, hər şeydən əvvəl, Sabirə - klassik sənətkara müasirlik baxımından münasibətin poetik ifadəsi kimi, sənətkara sənətkar qiymətinin nümunəsidir; bu şe'rlər özlüyündə hər bir şairin sənət amalı, poetik platforması, satiraya münasibəti haqqında bədii faktlardır; bu şe'rlər müasir dövrün vətəndaşlarının Sabir irsinə qiymətinin təcəssümüdür; bu sənət nümunələri Sabir irsini sonrakı tarixi prosesdə dəyərləndirmənin yazılı təsdiqidir.

C.Xəndan yazırdı: "Ədəbiyyat tarixi çox mürəkkəb bir sahədir. Orada adı öləri çəkilən, yada salınan və ya az-çox haqqında danışılan yüzlərlə şəxsiyyətə rast gəlmək olur ki, onlardan danışmamaq da olar. Lakin elə sənətkarlar da var ki, onlardan danışmamaq olmaz. Bunlarsız ədəbiyyat tarixini təsəvvür etmək də olmaz. Sabir məhz belə klassik sənətkarlarımızdandır. O, XX əsr Azərbaycan şe'rində elə bir şe'r məktəbi yaratmışdır ki, bu məktəbi köhnə məktəbin eyni, davamı və ya inkişafı kimi qiymətləndirmək hələ tam söz demək deyildir. Onun tamamilə yeni hadisə kimi nəzərə çarpan cəhətlərini öyrənmək, bu yeni kəşflərin ədəbiyyatımızın sonrakı dövrlərdəki inkişafına etdiyi təsirləri araşdırmaq və nəhayət, onları doğuran səbəbləri heç olmasa əsaslarını da öyrənmək lazımdır.

...Sabirin ədəbiyyat tarixindəki yerini müəyyənləşdirmək, burada tutduğu şərəfli yeri göstərmək lazımdır".

Bu fikir baxımından yanaşanda "Sabir obrazı bədii ədəbiyyatda" məsələsinin öyrənilməsi iki baxımdan əhəmiyyətlidir:

1. Bu tədqiqat ədəbi-tarixi-mədəni dəyərə malikdir. Belə ki, burada tarixi şəxsiyyətin xalq tarixindəki yeri və rolu aydınlaşdırılır; sənətkar və xalq məsələsi açıqlanır. 2. Ədəbi-tarixi şəxsiyyət bədii yaradıcılıq üçün mövzu-obraz kimi

alınıb işlənir. Real tarixi fakt və hadisələrə, xalq mə'nəviyyəti və dəyərlərinə bağlı fərdin - özü yaradıcı olmuş fərdin şəxsi keyfiyyət və fəaliyyətinin timsalında yaranan əsərlər tarixi-estetik və bədii təsir dairesi və inandırma əmsalı ilə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu yazıda ancaq "Sabir mövzusu folklorlarda" məsələsi barədə söhbət açmaq məhdudlaşacaq. Çünki bu geniş mövzunu bir məqalədə əhatə etmək qeyri-mümkündür.

Şifahi xalq ədəbiyyatı tarixi prosesə operativ münasibəti ilə seçilir. Bu mə'nada Sabirə həsr olunmuş ilk şe'rlərin məhz xalq ədəbiyyatında yaranması təbii və qanunauyğundur. Çünki şair özü şifahi xalq ədəbiyyatından çox böyük ustalıqla bəhrələnmiş, xalq poetikası və folklor ən'ənələrindən istifadə etmişdir. Nəticədə bunlar onun ədəbi irsinin dərin xəlqiliyini təmin edən amillər kimi tədqiqatçılarda dəyərləndirilmişdir: "Sabirdə nağılların şirinliyi, dastanların genişliyi, atalar sözü və məsəllərin müdrikliyi, lətifələrin oynaqlığı, şuxluğu, qoşmaların əlvanlığı, tapmacaların, yanıltmacaların sadəliyi və dərinliyi, laylaların zərifliyi, atmacaların kəskinliyi özünü göstərir. Sabir şe'ri həm mə'na və mündəricəsinə, həm də bədii forma xüsusiyyətlərinə görə geniş və rəngarəngdir" (Əli Saləddin).

Sabir haqqında ilk şe'rlərdən birini Çoban Əfqan adı ilə tanıyan el şairi yaratmışdır. İnqilabi ruhu, mübariz əqidəsi ilə seçilən Çoban Əfqanın canlı xalq dilində, folklor ən'ənələri əsasında yaratdığı qoşmalarında onun duyumu, vətəndaş yangısı bütün çalarları ilə ifadəsini tapmışdır. El sənətkarının şe'rləri içərisində Sabirə həsr olunan peziya nümunəsi onun - Çoban Əfqanın istedadının başqa cəhəti - xalq satirası ruhu barədə təsəvvür yaradır. Şe'rədən aydınlaşır ki, Çoban Əfqan Sabir yaradıcılığına dərin bələd imiş; sağlam ictimai gülüslə ifadə etdiyi düşüncə, mülahizə və təsvirlərini bütün varlığı ilə dərk edə bilmişdir.

Sabirin orijinal bədii təsvir və ifadə

də vasitələrini duyan, ədəbi qəhrəmanlarını bir xalq sənətkarı kimi qəbul edən Çoban Əfqan Sabiri ustad saymış, onunla xəyali söhbətində dərini ifadə etməyə çalışmışdır.

Hərənin dünyada bir ustadı var,

Mənim də ustadım sənə, Sabirim, - deyən Çoban Əfqan sənət ustası Sabir kimi yaşadığı mühitdə sahibsiz olduğu, təkləndiyini bildirmiş, dərini deməyə adam tapmadığını ürək yangısı ilə bildirmişdi:

Bilmirəm şairəm, aşığam, nəyəm,

Bu xaraba eldə yoxdu bir yiyəm,

Kimsənə tapılmır dərdimi deyəm,

Bu Çoban Əfqana dinsən, Sabirim!

"Sabirim" qoşması Azərbaycan aşığı yaradıcılığında böyük şairə həsr olunmuş yeganə əsər deyil. Sonralar el sənətkarları Sabirə bağlı əsərlər düzüb qoşmuşlar. Sabirin adı çəkilən, Sabirə həsr olunan aşığı şe'rlərini bədii-fəlsəfi məzmununa, ədəbi-tarixi dəyərinə görə iki yerə bölmək olar.

Birinci qrup şe'rlərdə Sabir cəsarəti, Sabir şəxsiyyəti, Sabir vüqarı, Sabir dühası vəsf olunur. Bu poetik nümunələrin bir hissəsi aşağıdakı cəhəti ilə seçilir: həmin əsərlər Sabir poetik irsindən misra və beytlərin, bütöv şe'rlərin ideya-məzmununu da əks etdirir. Belə ki, bunlar Sabirin həyat-yaradıcılığına xələflərinin münasibəti kimi maraqlı doğurur. Çoban Əfqan və başqaları Sabir dühası qarşısında heyranlıqlarını gizlədə bilmir, onu özlərinin "ustadı" adlandırırlar.

İkinci qrup şe'rlərdə isə Sabirin adı çəkilir; onun sənətdə bir kainat olduğu xatırladılır. Bunlar da Sabir sənətinə maraqlı və məhəbbət ifadəsi kimi dəyərlidir: Sabir dühasının təsdiqidir. Məsələn, Aşıq Barat "Şirvan" şe'rinə demişdir:

Fələki, Xaqanı səndə boy atdı,

Seyid, Tərrah, Sabir yazdı, yaratdı.

Hər biri sənətdə bir kainatdı,

Şe'rdən qurmuşan bir qala, Şirvan.

Aşıq Hüseyn Cavanın "Söz var..." qoşması özünün bədiiyyəti və ideya-məzmununu ilə maraqlı doğurur. Bəllidir ki, ulu Nizamidən bu yana klassik ədəbiyyatımızın ayrı-ayrı nümayəndələri sözbə sözbə qiymət vermiş, onu mə'nalandırmışdır. Niza-

mi sözdə lətafət olduğunu qeyd etmiş, Füzuli xalqa sırrı deyən sözün qüdrətini heyratla e'tiraf etmişdir. Söz gücdür, qüvvətdir və onun tə'siri əbədidir, - bu fikir sözlə bağlı şe'rlərin başlıca motividir. Aşıq Hüseyn Cavan qoşmasında sözün dəyər və gücünə öz münasibətini belə bildirirdi:

Tə'nəli söz - qanan bilir necədir...

Pərdəli söz - sirri pünhan gecədir,

Söz var min mə'nəli, söz var bicadır,

Söz var ayaqlara salar adamı.

Ustad aşığı söz giləsində dərin mə'nalar ifadə etmiş sənətkarları sadalayır, həyatın sirrini bilməyi həyat eşqinin başlıca məramı bilir. Qoşmanın dördüncü bəndinin son misrası məzmun-fikir tutumu ilə diqqəti cəlb edir; aşığı Sabiri Ömər Xəyyamla bir sırada sayaraq yüksək qiymətləndirir:

... Əsl məhkə olur söz giləsində,

Göhər də yetişir söz giləsində.

Gör nələr qoyublar söz giləsində

Firdovsi, Füzuli, böyük Nizami?!

Sirrini bilməzsən əyər həyatın,

Həyat yorar səni, olsan Əflatun.

Min sərraf yığılsa, alammaz satın

Sabiri, Zakiri, Ömər Xəyyamı...

Xalq poetik ən'ənələrinə əsaslanan aşığı, Sabirə həqiqi qiymət verməkdə çətinlik çəkməmişdir. Bu qiymət xalqın Sabirə münasibətinin bariz və həqiqi ifadəsi kimi maraqlı doğurur, poetik-estetik tutumuna görə iri bir əsərə bərabərdir.

Sabir obrazı S.Vurgun, R.Rza, S.Rüstəm, M.Müşfiq, B.Vahabzadə, N.Xəzri, F.Sadiq və b. yaradıcılığında da xüsusi yer tutur.

Göründüyü kimi, M.Ə.Sabir həyatı və yaradıcılığı xalqın tarixində, o cümlədən tarixi prosesin bir parçası olan mədəniyyət hadisələrində dərin iz buraxmışdır. Xalqın bağrından qoparılan şair onun problem və dərdlərini qələmə alıb alovlanmış, ədəbiyyətə qovuşandan sonra belə yenidən bədii sözün qüdrəti ilə bədii obraz kimi tarixi prosesə gətirilmişdir. Və bu bədii obraz yaradıcı təcrübəsi ilə insan-xalq təcrübəsini, əxlaqi-milliy dəyərlərini yeni formada təbliğ etməkdədir.

FE'LI BİRLƏŞMƏLƏRDƏ SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏRƏ DAİR

Aydın PAŞAYEV,
Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və
Yenidən hazırlanma İnstitutunun metodisti,
filologiya elmləri namizədi.

Ulduz ƏHMƏDZADƏ,
Binəqədi Rayon Təhsil Şö'bəsinin
ali kateqoriyalı metodisti.

Azərbaycan dilçiliyində fe'li birləşmələri təşkil edən sözlər arasında mövcud olan sintaktik əlaqələr haqqında çox yazılmışdır. Müasir məktəb dərslərinə şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun mə'lumatlar da vardır. Lakin elə fe'li birləşmələrə də təsadüf olunur ki, o birləşmələri təşkil edən sözlərin arasında sintaktik əlaqələrin müəyyənləşdirilməsində nəinki şagirdlər, hətta müəllimlər də çətinliklərlə rastlaşırlar.

Bu cür faktlara tək-cə ümumi söz və təsriflənməyən fe'llərdən ibarət olan birləşmələrdə deyil, xüsusi isim və təsriflənməyən fe'llərdən düzələn fe'li birləşmələrdə də rast gəlmək olur. Xüsusilə asılı tərəfi ismin adlıq halında olan fe'li birləşmələrdə sintaktik əlaqələri müəyyənləşdir-mək çox çətin və mübahisəli məsələdir. Azərbaycan dili müəllimləri üçün də faydalı olacağını nəzərə alaraq fe'li birləşmələrin tərəfləri arasında mövcud sintaktik əlaqələr haqqında öz fikirlərimi bildirmək istəyirəm.

Mə'lumdur ki, Azərbaycan dilində fe'li birləşmə formasında olan bir sıra antroponimik birləşmələrə də təsadüf olunur. Onlar əsasən fe'li sifət birləşmələri formasındadır. Vaxtilə mərhum professor Ə.Abdullayev "Müasir Azərbaycan dilində fe'li sifət birləşmələri haqqında" adlı məqaləsində - ar² və -maz² şəkilçilərinin fe'li sifət düzəltməsi barədə ətraflı

mə'lumat vermişdir (ADU-nun "Elmi əsərləri". Dil və ədəbiyyat seriyası. №5, 1967, səh.79-91).

Azərbaycan dilində bu şəkilçilərlə düzələn fe'li sifət birləşmələri formasında olan həm mürəkkəb söz, həm də söz birləşməli ləqəblərə təsadüf olunur: **Tülküdən qorxan Əhməd** (folklor), **Ayı qıran Əmiraslan** (M.F.Axundov), **Qəlp pul kəsən** - Məşədi Həsənli, **İlan qırxan Səfər** (Ə.Haqverdiyev), **Kəsik mal satan** - Hacı Vəli (Y.V.Çəmənzəminli), **Molladan qaçan Hüseynali** (H.Sarabski), **At vuran** (Ə.Vəliyev), **Güllə batmaz Sergey** (S.Vurgun) və s.

Bu birləşmələrin çoxunda əsas tərəflərlə asılı tərəflər arasında idarə əlaqəsi mövcuddur: **Tülküdən qorxan, Qəlp pul kəsən, İlan qırxan, Kəsik mal satan, Molladan qaçan** və s. Lakin **At vuran, Güllə batmaz** kimi fe'li sifət birləşmələri **At vurur** və **Güllə batmaz** müxtəsər cümlələri əsasında formalaşmışdır. Bu sadə müxtəsər cümlələrin tərəfləri arasında uzlaşma əlaqəsi mövcuddur və xəbər mübtədaya tabedir.

Mə'lumdur ki, söz birləşmələrinə və cümlələrdə sözlərin sırası eyni olur. Məsələn: **Şagirdlər məktəbə getdilər** - **şagirdlər məktəbə gəndə, Fərid hər gün maraqlı kitablar oxuyur** - **Fərid hər gün maraqlı kitablar oxuyanda** və s. Doğ-

rudan da, **at vuran** və **güllə batmaz** fe'li sifətləri və "**At vurdu**", "**Güllə batmadı**" cümlələrində də sözlərin sıralanması eynidir. Lakin həmin cümlələr fe'li birləşməyə çevrildikdən sonra sözlər arasınca artıq uzlaşma əlaqəsi olmur. Çünki birinci komponentin şəxsi dəyişəndə də ikinci komponentdə heç bir dəyişiklik əmələ gəlmir: **at vuran - mən vuran, sən vuran, biz vuran, siz vuran, onlar vuran** və s.

Bu birləşmələrin birinci - asılı tərəfində hal şəkilçisi olmadığı üçün ümumi qaydalara əsasən onların arasında idarə əlaqəsi də ola bilməz. Lakin əgər bunlar söz birləşmələridirsə, demək, sözlər arasında hansısa sintaktik əlaqə mövcuddur.

Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrini ilk dəfə geniş tədqiqat obyektinə çevirən və bu cür birləşmələr üzərində geniş araşdırmalar aparan professor Y.Seyidov belə qənaətə gəlmişdir: "Beləliklə, adlıq hallı qeyri-predikativ fe'li birləşmələrin tərəflərinin qrammatik əlaqəsi dilçiliyimizdə qeyd edilən tabelilik əlaqəsinin heç bir növünə uyğun gəlmir. Bu, o deməkdir ki, Azərbaycan dili üçün və ümumiyyətlə, türk dilləri üçün qeyd edilən üç tabelilik əlaqəsi bu dillərdə olan faktik əlaqə növlərini əhatə edə bilmir" (Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri, Bakı, 1966, səh.241).

Bu, doğrudan da, belədir. Amma **at vuran, güllə batmaz** fe'li sifət birləşmələridir. Odur ki, onların tərəfləri arasında müəyyən sintaktik əlaqə olmalıdır. Bu sözləri **Əli oxuyanda, külək əsəndə, qızlar danışdıqca, Günay gülərkən** və s. fe'li bağlamaları haqqında da söyləmək olar. Elmi ədəbiyyatda bu birləşmələrin tərəfləri arasında konkret olaraq hansı sintaktik əlaqənin olması haqqında müəyyən mə'lumata təsadüf edilmir. "Müasir Azərbaycan dili" kitabında oxuyuruq: "Azərbaycan dilində idarə əlaqəsi, əsasən, hal şəkilçiləri vasitəsi ilə yaradılır... Fe'li idarə əlaqəsi əsasında yaranan söz birləşmələrində tabe tərəf hallana bilən bütün nitq hissələrindən, tabeəddi tərəf isə fe'lin şəxslənən forması, məs-

dər, fe'li sifət və fe'li bağlamadan ibarət olur" (Müasir Azərbaycan dili. III c. Sintaksis. Bakı, 1981, s.59).

Professor Y.Seyidov yazır: "İdarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada tabe söz tabe olduğu sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər halında durmalı olur. İdarə əlaqəsi ismin halları ilə əlaqədar olduğundan bu əlaqə əsasında yaranan birləşmələrin tabe tərəfi hallana bilən, yəni substantiv, ya da müvəqqəti olaraq substantivləşən sözlərdən ibarət olur" (Göstərilən əsəri, səh 108).

Professor Yusif Seyidovun bu fikirləri "Müasir Azərbaycan dili" kitabında da olduğu kimi verilmişdir (Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Bakı, 1978, səh.29). Lakin bu, həqiqətdir ki, hörmətli professor "idarə əlaqəsi hal şəkilçiləri vasitəsilə yaradılır" yox, "burada tabe söz tabe olduğu sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər halında durmalı olur" deyir. Demək, bu cür birləşmələrdə asılı sözün hallana bilən söz olması əsas götürülür. İdarə əlaqəsinin ismin halları ilə əlaqədar olmasını əsas tutaraq demək olar ki, **Əli oxuyanda, Rasim işləyəndə, at vuran, Ülvi oxuyan** və s. fe'li birləşmələrin tərəfləri arasında yarımçıq yanaşma əlaqəsi mövcuddur.

Mə'lumdur ki, yanaşma əlaqəsi qrammatik şəkilçilərin köməyi ilə olmur, asılı söz mə'nə cəhətdən əsas sözə yanaşır və onu müxtəlif cəhətdən izah edir: **maraqlı kitab, çalışqan şagird, gözəl danışmaq, yavaş-yavaş oxumaq, xeyli düşünmək** və s. **At vuran, Ülvi oxuyanda** kimi fe'li birləşmələrdə asılı söz əsas sözü yuxarıdakı birləşmələrdə olduğu qədər izah etməsə də, hər halda qrammatik şəkilçi olmadan əsas tərəfə yanaşır. Bu cür yanaşmanı şərti olaraq "yarımçıq yanaşma" adlandırmaq, zənnimizcə, daha düzgün olar.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, eyni formalı fe'li birləşmələrin hamısında bu xüsusiyyət müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Məsələn, məsdər birləşmələrində əsas tərəf olan məsdər özündən asılı olan sözün ya ismin yönlük,

tə'sirlik, yerlik və çıxışlıq halda işlənməsini tələb edir (evə gəlmək, kitab oxumaq, evdə oturmaq, məktəbdən çıxmaq, kitaba yazmaq, kitabdan köçürmək, Fəridə vermək, Ülvi çağırmaq, Günayda görmək, qızlardan almaq və s.), ya hal şəkilçisi qəbul etməyən tərəzi-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət və səbəb zərfləri ilə işlənir (tez-tez qaçmaq, indi yazmaq, geri çəkilmək, çox işləmək, qorxudan əsmək və s.). Lakin məsdər birləşmələri mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edib substantivləşəndə, asılı tərəflər hökmən ismin yiyəlik halında işlənir: **mənim oxumağım, sən oxumağın, onun oxumağı, bizim oxumağımız, sizin oxumağınız, onların oxumağı, Məmmədin oxumağı** və s. Bu zaman onların tərəfləri arasında həm uzlaşma, həm də idarə əlaqəsi olur.

Müxtəlif şəkilçili fe'li sifət tərkiblərinin tərəfləri arasında mövcud olan sintaktik əlaqələr də rəngarəngdir. Məsələn: **-miş⁴, -acaq², -mal², -ası²** şəkilçili fe'li sifətlər asılı sözlərin ismin yönlük, tə'sirlik, yerlik və çıxışlıq halda işlənməsini tələb edir və hal şəkilçisi olmayan zərflərlə tərkib yaradır, hal şəkilçili sözlərlə idarə, zərflərlə isə yanaşma əlaqəsində olur: **ali təhsil almış (qız), qonaqları qarşılayacaq (gənclər), payızda əkilməli (toxumlar), yazda şumlanması (sahə), Təranəyə veriləsi (kitablar), Afidən alınmalı (kitablar), Aliməni çağırmış (uşaqlar)** və s. Amma **-dıq⁴** və mənsubiyyət şəkilçiləri ilə düzələn fe'li sifət tərkiblərində isə asılı tərəflər ismin müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik halında olan şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur: **mən(im) oxuduğum, sən(in) aldığıın, onun vurduğu, Loğmanın yazdığı, Azərbaycanın yetirdiyi, biz(im) əkdikimiz, siz(in) satdığınız, onların təmizlədiyi, Səyyarənin bəşirdiyi** və s. Bu birləşmələrdə tərəflər arasında həm uzlaşma, həm də idarə əlaqəsi vardır.

Çox maraqlıdır ki, **-an²** şəkilçili fe'li sifətlər isə ismin yiyəlik halından başqa, digər hallarında olan sözlərlə işlənə bilər: **müğənni oxuyan,**

gül-çiçəyə baxan, ağac əkən, Təranəni çağırən, Sumqayıtda yaşayan, ağacdən düzəldilən və s.

Bə'zi şəkilçili fe'li bağlamalarda asılı tərəflər heç vaxt ismin adlıq halında işlənmir. Məsələn, **-ib⁴, -araq², -a², -a²**: **Rasimdən alıb, Ülvi-ni görüb, ağır-ağır oynayıb, qızlara baxa-baxa, Umidi görə-görə, telefonla danışa-danışa, Pərvini çağıraraq, məktəbə gedərək, yavaş danışaraq, evdən çıxaraq** və s.

Bir qrup **-anda², -arkən², -dıqda⁴, -dıqca⁴, -ınca⁴, -madan², -ar-maz², -caq²** şəkilçili fe'li bağlamalar isə həm hal şəkilçili sözlər və tərəzi-hərəkət (**ağır-ağır danışmaq, heyrlə baxmaq**), zaman (**gəcə gəlmək, əvvəl oxumaq**), yer (**içəri gəlmək, aşağı düşmək**), kəmiyyət (**xeyli oynamaq**), səbəb (**soyuqdan titrəmək, sevincdən ağlamaq**) zərflərlə, həm də adlıq halda olan isimlərlə əlaqəyə girə bilər: **qənd alanda, Afiq oxuyanda, oynaya-oynaya yeriyəndə, yağış yağanda, Təranəni çağıranda, Fəridə alarkən, atı çaparkən, yavaşca danışarkən, kitab aldıqca, Çiçək gəldikdə, Nicat yuduqca, qar əridikdə, Loğman oxuduqca, kitab yazıldıqca, həyəti bellədikcə, pambıq toplanınca, Adil işləyincə, Bəsti yazınca, mahını oxununca, Sərafət oxumadan, taxıl biçmədən, qəsəbədə yaşamadan, evdən çıxmadan, Vahab oxuyar-oxumaz, Əbülfət gələrgəlməz, evi tikər-tikməz, Toplan hürçək, Xatirə yazcaq** və s.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, fe'li birləşmələrdə əsas tərəflərin fe'lin təsriflənməyən formaları (məsdər, fe'li sifət və fe'li bağlama) ilə ifadə olunması mə'lum faktıdır. Lakin müvafiq ədəbiyyatların çoxunda **Günayın oxumağı, Bakının çiçəklənməsi, Turanənin oxuduğu**, və s. kimi məsdər və fe'li sifət birləşmələrin III növ tə'yini söz birləşmələri qəlibində olduğunu əsas götürərək ismi birləşmələr hesab edilir. Bu birləşmələr III növ tə'yini söz birləşmələri formasında olsa da, əsas tərəflər məsdər və fe'li sifətlə ifadə olunduğuna görə, bircə, onlara ismi birləşmələr demək səhvdir.

AŞIQ YARADICILIĞI ÖYRƏDİLƏRKƏN

**Dəyanət CÜMƏNOV,
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
Sumqayıt Filialının müəllimi.**

Aşiq yaradıcılığı folklorda zənginliyi, qədimliyi ilə seçilir. Bunu qazıntılar zamanı tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri sübut edir. Tanınmış tədqiqatçılarımızdan T.Bünyadov tarix, arxeologiya, etnoqrafiya elmlərinin nailiyyətlərinə əsaslanaraq aşılıq sənətinin 4 min il bundan əvvəl meydana gəldiyini, sazın və saza bənzər simli alətin isə, təxminən, 3 min il yaşı olduğunu söyləyir.

Aşılıq sənəti qədim və ulu bir sənət olduğu üçün aşiq poeziyasında, dastanlarımızda mifoloji inanc, mifoloji dünyagörüşü özünü çox qabarıq göstərir.

Ozan - aşiq yaradıcılığının ən kamil və bariz nümunəsi olan "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanı xalqımızın alp-ərənlilik, ailə-məişət, mədəniyyət kitabəsi olmaqla yanaşı, həm də özündə əcdadlarımızın qədim adət-ənənələrini, mifik inanc və dünyagörüşünü yaşadan abidədir, millətimizin "pasportu"dur.

Ozan yaradıcılığının məhsulu olan bu dastanda miflərlə səslənən məqamlar istənilən qədərdir. Elə ilk "Dirse xan oğlu Buğac" boyunda belə bir yer var:

"Xanlar xanı Bayandur yildə bir

kərə toy edib Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib atdan, ayqırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırışdı. Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq qurdurmuşdu.

- Kimin ki, oğlu-qızı yoq, qara otağa qondurun, qara keçə altına döşəyin, qara qoyun yəknisindən önünə gətirin. Yeyərsə yesin, yeməzsə dursun getsin - demişdir.

- Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun. Oğlu-qızı olmayanı Allah Təala qarğıyıbdı, biz dəxi qarğayaq - bəlli bilsin - demiş idi". (Kitabi-Dədə Qorqud, ə'la lisanı-tayifeyi oğuzan. Bakı, "Göytürk", 1995, səh. 17.)

Bu parçada oğlu-qızı olmayanların qara çadıra göndərilməsi, onların altına qara döşək salınması, qara qoyunun qovurmasından yemək verilməsi, oğlu olanın ağ çadıra, qızı olanın isə qızıl çadıra aparılması heç də təsadüfi deyil. Bu, insanların qədim inancları, mifik dünyagörüşü ilə bağlı olan məsələdir və onu aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

Əvvəlcə, ağ, qara və qızılı rənglərin mif dünyasını açmaq üçün qədim yaradılış miflərinə nəzər salaıq. Bu miflərdən birində

deyilir ki, dünyanı su tutmuşdu. Ağ ana Ülgenlə Erliki yaradır. Ülgenlə Erlik sudan palçıq çıxarıb ətrafa səpirlər və palçıq düşən yerlərdə torpaq-yer yaranır.

Sayan Altay türklərində isə bu mifin başqa variantında Ülgen ağ çiçəkdən ağ insan yaradır. Qardaşı Erlik də ağ insan yaradır. Lakin Ülgen onun yaratdığı insanların rəngini qaraldır. Ülgen özü yerüstü (yə'ni işıqlı), qardaşı Erlik isə yeraltı (yə'ni qaranlıq) dünyanın tanrısı olur.

Bizcə, insan yarandığı gündən təbiətlə qarşılaşmada gündüzün-ağ, gecənin isə qara rəngini, ağ-qara dünyasını, ağ-qara halını anladı. Bu anlama öz-özünə baş vermədi. Bəs bu anlamaya nə kömək etdi? İnsan gündüz, günəş olanda öz ehtiyaclarını, yaşamaq tələbatını tə'min edə bildi. Yə'ni istidən, qardan, yağışdan, soyuqdan, küləkdən qorunmaq üçün sığınacaq-oyuq, mağara tapdı və s. Gecə-qaranlıqda isə insan öz tələbatını ödəyə bilmədi, yaxud qismən, zəif ödədi. Görmə və duyğu orqanlarının qaranlıqda zəifləməsi nəticəsində təhlükəni yaxşı hiss edə bilmədi, vəhşi heyvanlar tərəfindən tələf edildi və s. Ona görə də bu vəziyyətə, bu hala, bu rənglərə onun ilkin münasibəti yarandı. Bu münasibətdən də əksliklər görüşü meydana gəldi. Ağı-gündüzü, günəşi yaxşı, xeyir hesab etdi, qaranı-gecəni pis, yaman bildi, bu formada anladı! Məhz bu əksliklər görüşü insanın sonrakı dünyagörüşünə və eləcə də mif dünyasına mütləq, həlledici tə'sir göstərdi.

Ona görə də yuxarıda qeyd etdiyimiz yaradılış mifində Ülgen tanrının rəngi ağdır. Çünki o yaradıcıdır, onun ağ çiçəkdən ağ insan

yaratması da yuxarıda dediklərimizlə şərtlənir. Ülgen tanrının özünü, o cümlədən dünyanı yaradan ana da Ağ Anadır.

Bu səbəbdən də "Dirse xan oğlu Buğac" boyunda Bayandır xan oğlu olanı məhz ağ çadıra göndərir. Axı oğul nəsil-törətmə, müdafiə və s. xüsusiyyətlərinə görə xoşbəxt hal, xoşbəxt əlamətdir. Ağ çadır özü də mifik bir məkandır, Ülgenin tanrısı olduğu yerüstü, işıqlı, ağ dünyanın əlamətlərini özündə birləşdirən, yaşadan bir yerdir.

Bir daha aydın olur ki, "Dirse xan oğlu Buğac" boyunda oğlu olanın ağ çadıra göndərilməsi ağ rəngin xoşbəxt taleyi ilə, ağ rəngin yaradıcı, nəsil-törətmə taleyi ilə bağlıdır. Yaradılış mifinə nəzər salsaq, orada dünyanı yaradan Ananın da rəngi ağdır.

"Dirse xan oğlu Buğac" boyunda Bayandır xanın oğlu-qızı olmayanı qara çadıra göndərməsi, altına qara döşək salınması, qara qoyunun qovurmasından yemək bişirilib gətirilməsi isə yuxarıda qeyd etdiyimiz yaradılış mifindəki Erlik mifik obrazı ilə bağlıdır. Ona görə ki, Erlik yeraltı dünyanın tanrısı idi və bu dünyanın insanların da rəngi qaradır. Qanunauyğunluğa görə, qaranlıq dünyanın insanla yanaşı başqa mövcud varlıqları da qara rəngli olmalıdır. "Dirse xan oğlu Buğac" boyunda da qara çadır, oğlu-qızı olmayanların altına salınan qara döşək, onlara verilən qara qoçun qovurması da qaranlıq, yeraltı, Erlik tanrısının dünyasının canlı və cansız varlıqlarıdır.

Bizə görə, "Dirse xan oğlu Buğac" boyunda oğlu-qızı olmayanın özü də elə qaranlıq dünyaya

bağlanır, həmin dünyadan gəlmiş hesab olunur. Çünki fikir versək, Bayandır xan "oğlu-qızı olmayanı Allah Təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğayaq" deyir. Deməli, ağ rəng xoşbəxt, qara rəng pis, yaman tale-lidir. Bayandır xanın oğlu olanı ağ çadıra göndərməsində ağ rəngin yaradıcı, çoxaltma, törətmə, artırma vəzifəsi aydın olur, oğlu-qızı olmayanın qara çadıra aparılmasında isə qara rəngin yaratmamaq, çoxaltmamaq, nəsil kəsmək mövqeyi aşkar olur.

Orta əsrlərdə yaranan Azərbaycan məhəbbət dastanlarında da adında "qara" sözü olan obrazlar qaranlıq dünyanın, pisləyin, şərin daşıyıcılarıdır. Məsələn: "Əsli və Kərəm" dastanında qara Keşiş adlı bir obraz var. O, Gəncə xanı Ziyadın vəziri, həm də Əslinin atasıdır. Əvvəllər Ziyad xanla Qara Keşişin övladları olmurdu. Məhz Qara Keşişin məsləhəti ilə onlar əhd bağlayırlar ki, kimin qızı olarsa, o birinin oğluna versin. Sonra məhz öz əhdini pozan da Qara Keşiş olur, qızını Ziyad xanın oğluna vermək istəmir.

Keşişin adındakı "qara" sözü yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qədim inanc və miflərə görə, yeraltı dünyanın, Erlikin, pis əməlli insanların rəngidir. Bu qanunauyğunluğa görə də Qara Keşiş şər, pis-yaman xislətlidir. Əməlinə də bu açıq-aydın görünür. Dastanın sonuna qədər Qara Keşiş öz şər, yaman funksiyasını yerinə yetirir; sevgililəri qovuşmağa qoymur. Hətta Kərəmin haqq aşığı olduğunu nə qədər sınaqdan keçirsə də yenə öz missiyasını dəyişmir. Rəvayətə görə, Əsli və Kərəm öldəndən sonra onları yanaşı basdırırlar. Lakin onların arasından bir

qaratikan kolu bitir. Yəni Qara Keşiş onları o biri dünyada da birləşməyə qoymur.

Bizə elə gəlir ki, qaratikan da yeraltı dünyadan çıxmış və bu yeraltı dünyanı, qaranlıq dünyanı özündə ehtiva edən bir əlamətdir, vasitədir. Necə ki, Bayandır xan oğlu-qızı olmayanın altına qara döşək salır, ona qara qoçun qovurmasından yemək verdirirdi.

Qara rəngin mif dünyası bugün də yaşayır. Əzizini itirən ana-bacılarımız başlarına qara yaylıq bağlayırlar, qara paltar geyinir, evdəki əşyaların üzərinə qara örtük salırlar. Bizə elə gəlir ki, ölənə ağ kəfəndə dəfn edilməsi onun işıqlı dünyadan getməsinə işarədir.

"Qurbani" dastanında da Qara Vəzir adlı birisi Qurbaniyə sevgilisinə qovuşmasında maneə törədir. Bu obraz "Əsli və Kərəm"dəki Qara Keşişi xatırladır:

Bülbül idim, ayrı düşdüm

güliümdən,

*Fələk vurdu, cida saldı elimdən,
Qurbaniyəm, Qara Vəzir əlindən,
Şeyx oğluna şikayətə gəlmişəm.*

Bu dastanda çox maraqlı bir məqam var: Qara Vəzir şəhər əhlinə (Gəncə şəhəri) musiqini, sazı qadağan edir. Bizə elə gəlir ki, bu, musiqidən qədim inanclarda şər qüvvələri, pis ruhları qovmaq üçün istifadə olunması ilə bağlıdır.

Türk xalqlarında geniş yayılmış Al arvadı mifoloji inamına görə (bizdə bu hal arvadı formasındadır) boylu qadın doğum zamanı özünü pis hiss edərsə, deməli, Al arvadı - Albastı onun ciyərini çıxarır. Bu vəziyyətdə onu qadından uzaqlaşdırmaq, bu pis ruhu qovmaq üçün qopuz çalıb ayrıca mahını oxuyurlar:

*Ey Albastı zalım,
Qoy ciyəri yerinə,
Zavallının canını qaytar.
Sözüm eşitməsən,
Mənə hörmət etməsən,
Gözlərini çıxararam.*

Qədim türk xalqlarında xəstəni təkcə dərman bitkiləri ilə deyil, həm də şe'rlə, xoş səslə, musiqi ilə müalicə edirdilər.

Bu qədim inanc - Al arvadı - Albastı mifik dünyagörüşü orta əsr məhəbbət dastanı olan "Qurbani"də yeraltı, qaranlıq dünyanın əlamətlərini mahiyyətcə özündə yaşadan Qara Vəzirin şəhər əhlinə musiqini qadağan etməsində özünü açıq şəkildə göstərir.

Digər məhəbbət dastanı olan "Abbas və Gülgəz"də də Qara Vəzir surəti var. O da mahiyyətcə öz sələflərindən fərqlənir. Həmin dastandan parçaya diqqət yetirək:

"Batman Qılınc dedi:

- Qara Vəzir, sən həmişə bəd fal danışırısan."

Burada "Qara Vəzir, sən həmişə bəd fal danışırısan" ifadəsi çox məsələlərə aydınlıq gətirir, Qara Vəzirin qaranlıq, yeraltı dünya ilə bağlılığını və buna görə də həmişə bəd fal danışması, bəd işlər görməsini, onun qaralığ mahiyyətini çox yaxşı sübut edir.

Ağ, qara rəngin mif suyumu "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında verilən ayrı-ayrı alqış və qarğışlarda, deyim və ifadələrdə öz əksini tapmışdır:

*Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun!
Ağ saqqallı baban yeri uçmaq olsun!
...Ağ alnında beş kəlmə dua qıldıq
qəbul olsun!
...Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin.
Və yaxud:
Ağ ban evim didiləndə yurdu
qalmış.
... Ağ qoyunlar gəlib çevrəsində
yatdığı su.*

*...Qara qoç atları kişnəşdirən!
...Ağca qoyun gördükdə quyruq
çırpıb qamçulayan!
...Ağ qayanın qaplanının erkəkində
bir köküm var.*

Ağ Sazın aslanında bir köküm var.

İndi isə qızılı rəngə diqqət yetirək. Bayandır xan qızı olanı nə üçün məhz qızıl çadıra göndərir? Bu da qədim Azərbaycan mifləri ilə bağlıdır. Azərbaycan miflərinin birində qeyd olunur ki, Günəş kainatın yaradıcısıdır. Onun övladları var: Qış, Duman, Bulud, Saçlı qız. Qış, Duman, Bulud Günəşin naxələf övladlarıdır. Saçlı qız isə Günəşin ən istəklisidir. Bu qız gün şüalarından ibarətdir. Deməli, rəngi də qızılı, qırmızıdır. Ona görə də "Dirşə xan oğlu Buğac" boyunda Bayandır xan tərəfindən qızı olanın qızılı çadıra göndərilməsi məsələsi Azərbaycan mifologiyasında özünü göstərən Günəşin sevimli övladı Saçlı qızın mif suyumu ilə əlaqədardır.

Çox maraqlıdır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının başqa boylarında da qızılı rənglə bağlı ifadələrə rast gəlmək olar:

*Altun başlı ban ev vergil,
Bu oğlana kölgə olsun ərdəmlidir.
...Qaytabandan qızıl dəvə vergil,
Bu oğlana yükət olsun, hünərlidir.*

Bütün bunlardan aydın olur ki, dastanlarımız, ümumiyyətlə, aşıq poeziyası, aşıq yaradıcılığı bəşəriyyətin çağalığ, körpəlik dövrünün məhsulu olan miflərdən qaynaqlanmış, qidalanmışdır. Ozan - aşıq yaradıcılığı nümunələrində özünü göstərən mifik inanc və mifik dünyagörüşü xalqımızın qədimliyindən, ululuğundan, bəşəriyyətinə xəbər verir. Bunun üçün də biz öz əcdadlarımızla, xalqımızla fəxr etməkdə haqlıyıq.

AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI MATERIALLARININ TƏDRİSİNDƏ ƏDƏBİ DİYARŞÜNASLIQ İŞLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

**Şeyda QULİYEVA,
Azərbaycan Təhsil Problemləri
İnstitutunun dissertantı.**

Şifahi ədəbiyyat zəngin və çox-
janrlı xalq yaradıcılığının bir sahə-
sidir. Xalqın tarixi ilə sıx bağlı
olan, tarixi hadisə, tarixi şəxsiyyət
və faktorlara xalqın obyektiv, ob-
razlı münasibətini özündə əks etdi-
rən folklor əsərləri çoxvariantlıdır,
mövzu və motivcə zəngindir, bədii
təsvir və ifadə vasitələrinə görə
rəngarəngdir, bədii-estetik dəyərlə-
rinə görə həmişə aktualdır... Şi-
fahi xalq ədəbiyyatı estetikasına
daxil olan tərəflərdən biri onun bə-
dii yaradıcılığın müxtəlif sahələri
üçün qaynaq, mənbə, vasitə olma-
sıdır. Folklor xalqın bilavasitə ya-
radıcılığıdır, onun kütləvilik para-
metrləri daha genişdir; şifahi xalq
ədəbiyyatı xalqın tarixi, coğrafiya-
sı, mədəniyyəti və geniş mənada
yaradıcılığı ilə sıx bağlıdır.

Faktlar təsdiq edir ki, mədə-
niyyətsünaslar şifahi xalq yaradıcı-
lığına həm də ədəbi-bədii, etik,
estetik, tarixi və mədəni dəyər yö-
nündən böyük qiymət vermiş-
lər. Rus folklorçusu V.P. Anikin şi-
fahi xalq yaradıcılığı haqqında bi-
liklərə yiyələnməyi zəruri sayaraq
yazır: "Folklor bilikləri olmadan

xalqın tarixi, onun sosial ədalət
uğrunda çoxəsrlik mübarizəsi,
mə'nəvi kamilləşmə yolları, geniş
zəhmətkeş kütlələrin mədəni sər-
vətləri haqqında biliklərə yiyələ-
mək mümkün deyil".

Bu və ya digər oxşar fikirlər ba-
xımından yanaşılarda şagirdlərin
şifahi xalq ədəbiyyatı barədə həm
nəzəri biliklərinin, həm də bədii
materiallar fondunun dərinləşdiril-
ib zənginləşdirilməsi, xalq ədə-
biyyatı qəhrəmanları nümunəsin-
də tərbiyəsi aktual və vacibdir. Bu
aktuallığı şərtləndirən tərəflərdən
biri ölkə prezidenti Heydər Əliyə-
vin xalqın mə'nəvi dəyərləri ilə
bağlı mə'lum sərəncamıdır. De-
məli, xalq ədəbiyyatı dərinlən və
sistemli şəkildə öyrədilməlidir.

Məktəb təcrübəsi təsdiq edir ki,
şifahi xalq ədəbiyyatı materialla-
rından istifadə yolu ilə klassik və
müasir ədəbiyyat nümunələrini
dərinlən mənimsətmək, şifahi və
yazılı nitqi, şagirdlərin ədəbi-bədii
hazırlığını inkişaf etdirmək müm-
kündür. Şifahi xalq ədəbiyyatı
üzrə bədii materiallar fondunun
zənginləşdirilməsi və elmi-nəzəri

informasiyalardan istifadə olun-
maqla folklorun estetikası haqqın-
da biliklərin genişləndirilməsi
məktəb ədəbi təhsilinin səmərə-
liyini təmin edən vasitə və yollar-
dan biridir. Müşahidələrimizdən
bəlli oldu ki, qabaqcıl müəllimlər
proqram materiallarını dərinlən
mənimsətmək üçün əyaniliyə ge-
niş yer verir, vaxtdan səmərəli isti-
fadə etməyə çalışırlar. Lakin bun-
lar heç də kafi deyildir. Şagirdlər-
lə söhbətdən aydın olur ki, onların
çoxu:

a) hər bir kənd, qəsəbə və rayo-
nun özünəxas folklor örtüyü olması
haqqında təsəvvürə malik deyillər;

b) öz kəndləri (qəsəbə, şəhər,
rayon) miqyasında kütləvi olan
bayatı, xalq mahnısı və rəvayəti,
əfsanəni, dastanı qədərincə bilmir-
lər, bu barədə təsəvvürləri, demək
olar ki, yoxdur;

c) öz rayonları miqyasında gör-
kəmli aşıqları, lətifəxan və ya ba-
yatı bilənləri ya tanımır, ya yax-
şı tanımır, ya da ümumiyyətlə
tanımır.

Müəllimlərlə aparılmış söhbət-
lərdən aydınlaşdı ki, onların böyük
qismi folklor materiallarının tədri-
si zamanı regionda məşhur olan
aşıqlar, söz ustaları, kütləvi bayatı-
lar və əfsanələr haqqında müntə-
zəm mə'lumat verə bilmirlər. Bu,
onunla izah edilir ki, diyarşünaslıq
məsələlərinin öyrədilməsi tələbi
ədəbiyyat proqramlarında, dərslük-
lərin sual və tapşırıqlar hissəsində
öz əksini tapmamışdır. Şifahi xalq
ədəbiyyatı üzrə diyarşünaslıq işlə-
ri müntəzəm aparılmır; toplanılan
nümunələr itib batır, guşə və ya
bölmədə saxlanılmadığından son-
rakı illərdə tədris prosesində istifa-

də üçün material olmur. Folklor
üzrə ədəbi diyarşünaslığa əhə-
miyyət verilmir.

Xalq yaradıcılığına aid diyar-
şünaslıq işləri ümumi diyarşünas-
lığın tərkib hissəsidir, şifahi xalq
ədəbiyyatı nümunələrini toplayıb,
öyrənmək məktəb diyarşünaslıq
işinin mühüm istiqamətlərindən-
dir. Bu sahədə iş yaxşı təşkil olu-
nan məktəblərdə hələ VI-VII si-
niflərdən şagirdlər ədəbi diyar-
şünaslıq işlərinə həvəsləndirilir.
Onlar evdə, qonum-qonşuda yaşlı-
lardan eşitdikləri folklor nümunə-
lərini yazıya köçürür, maqnitofon
lentinə alırlar. Yaxud məktəblilər
kütləvi informasiya vasitələrini iz-
ləməyə istiqamətləndirirlər.

Asudə vaxtı əhatə edən bu pro-
sesdə şagirdlər müstəqil hərəkət
edir, daha məs'uliyətli olurlar.
Toplanılan nümunələr çap olun-
muş materiallarla müqayisə edilir
və orijinal hesab edilənlər növbəti
dərslərdə folklor beşdəqiqəliyində
bütün sinfə çatdırılır. Bu yolla bir
nümunə bütün sinfin folklor dəf-
tərlərinə köçürülür. Toplanılmış
nümunələr məktəb radioqovşağın-
da səsləndirilir, bülleten və divar
qəzetində dərc olunur, ayrıca qov-
luqlarda saxlanılır. Nəticədə Azər-
baycan şifahi xalq ədəbiyyatının
xeyli dərəcədə sistem şəkildə öy-
rənilməsi IX sinifdə artıq folklor
diyarşünaslığı üzrə kifayət qədər
nümunə toplanmış olur.

Azərbaycan şifahi xalq ədə-
biyyatı, onun xüsusiyyətləri, folk-
lorumuzun növləri, aşıq yaradıcı-
lığı haqqında proqram materialla-
rının tədrisi zamanı müəllimlər
dərsi mühazirə şəkildə qururlar.
Eksperimentə cəlb olunmuş ayrı-

ayrı bölgə üzrə müəllimlər, məsələn, bayatı haqqında danışırkən "Şirvan bayatıları"ndan bir hissəsini səsləndirirlər; Qarabağın ayrı-ayrı guşələrində, Şamaxı, Ağdam, Tovuz, Cəbrayıl və Tərtərdə daha kütləvi olan bayatı, xalq mahnı və nəğmələri söyləyirlər. Məktəb müəhazirəsində müəllimlər müəyyən sitatları lövhədən asır, maqnitofon lent yazısını və ya valı səsləndirir, folklor toplu və antologiyaları nəşrlərindən ibarət sərgi əsasında fikirlərini əsaslandırır. Bu zaman şagirdlərin özlərinin topladıqları arxiv materialı formasına saldıqları materiallardan da istifadə olunur.

Əfsanələr folklorun ən geniş yayılmış janrlarındandır. Hər bir regionla bağlı əfsanələr mövcuddur. Proqram materiallarının tədrisi ərəfəsində diyarla bağlı əfsanələr yazılıb musiqi ilə sinxronlaşdırılır, əfsanələrin adları olan cədvəl-mə'lumat yazılıb tərtib edilir, əfsanə haqqında elmi-nəzəri biliklər müəhazirəyə daxil edilir. Bütün bunlarla yanaşı əfsanə ilə bağlı dağ, göl, qala və ya bulağın panoram fotosu, əfsanələr toplanmış "Yanar dağ əfsanələri", "Yaşayan əfsanələr", "Azərbaycan xalq əfsanələri" kitablarının sərgisi, folklorşünas alimlərlə yanaşı yerli folklor bilicilərinin şəkilləri əldə olunur.

Ordubad şəhərindəki M.Füzuli adına internat məktəbin metodist-müəllimi Mehdi Ağalarov hələ bir neçə il əvvəl Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının növləri haqqında müəhazirəsini ədəbi diyarşünaslıqla aşağıdakı şəkildə əlaqələndirmişdi. Müəllim şagirdlərdən şəhərdəki məhəllə adlarını soruşdu,

sonra bunların hər biri ilə bağlı əfsanə olduğunu söylədi. Ordubad şəhərindəki Aşağı Ambaras, Yuxarı Ambaras, Hüştürəngə, Kürdətal, Mingis, Sərsəhər, Qaraçanaq, Pəci, Əngə, Əfqan qalası, Zorxana kimi məhəllə adlarını və rayon ərazisindəki müxtəlif toponim və hidronimlərlə bağlı əfsanə və rəvayətlərini (Ordubadla bağlı xalq yaradıcılığı nümunələrini) bir dərsdə şagirdlərə çatdırmaq imkan xaricində idi. Odur ki, M.Ağalarov belə bir ev tapşırığı verdi: məhəllə və toponimlərlə bağlı əfsanə və rəvayətlər toplamağa çalışın. Növbəti dərse kimi şagirdlər kiçik qruplarla qocaman sakinlərin yanında oldular, onların məişət tərzi, danışıq üslubu ilə tanış olub çoxlu folklor nümunələri topladılar. Növbəti dərstdə onlardan iki yığcam nümunə sinifdə dinləndi. Yeni mövzunun şərhindən əvvəl Mehdi müəllim şagirdlərin əfsanə janrına maraqlarını nəzərə alaraq janr haqqında mə'lumatı genişləndirdi:

- Əfsanə tarix deyil, amma əfsanə tarixsiz də deyil. Onda tarixin daşa, torpağa hopmuş nişanələri, tarixi keçmişimiz öz əksini tapır. Ordubad ərazisində belə əfsanələr çoxdur. "Oğlan-qız məqbərəsi", "Oğlan-Qız dağı", "Xaraba Gilan", "Xaraba Gilan qalası", "Gəlin qayası" və s.

Sinifdən xaric tədbirlərlə dərslər arasında yaradılan bu əlaqə tədris materiallarının dərindən mənimsənilməsinə, şagirdlərin diyarşünaslıq materiallarına maraqlarının artmasına, təfəkkür qabiliyyətlərinin inkişafına zəmin yaratdı.

Gəncə şəhərindəki 5 saylı məktəbdə N.Gəncəvi ilə bağlı

zəngin materiallar toplanmışdır. Bu materialların bir qismi artıq dövrü mətbuatda nəşr olunmuş folklor nümunələridir. Professor S.Paşayevin topladığı Nizami mövzulu əfsanələr şagirdlərdən ekspedisiya və ya yürüş, ekskursiya keçirmək tələb etmir. Kitabda ayrıca başlıq altında toplanmış bu əfsanələr iki baxımdan maraqlıdır:

1. Bu folklor materialları Nizami Gəncəvinin ulu yurddaşlığını təsdiq edir. 2. Nizami mövzulu əfsanələr şairin yaşadığı dövrün millilik və xəlqiliyi haqqında qiymətli zəmanətləridir.

Əməkdar müəllim M.İsmayılova şifahi xalq ədəbiyyatı mövzusunda dərslər keçərkən əfsanələr haqqında ancaq kiçik nəzəri mə'lumat verdi, rəvayətlə əfsanənin fərqi başa salmaq üçün iki mətni nümayiş etdirdi. Şagirdlər əfsanə ilə rəvayət arasındakı quruluş, üslub fərqi əyani şəkildə başa düşdülər. Müəllim dərslər həmin məqamında qeyd etdi ki, Azərbaycan xalq əfsanələri müxtəlif vaxtlarda toplanıb nəşr edilmişdir. O dedi ki, bu cəhətdən məktəbimizin qonağı olmuş, "Çeşmə" folklor ansamblının rəhbəri, aşıq sənəti muzeyinin direktoru Sədnik Paşayevin tərtib etdiyi "Azərbaycan xalq əfsanələri" kitabı xüsusilə dəyərlidir. Orada Gəncə ilə, eləcə də ulu həmyerlimiz Nizami Gəncəvi əsərləri ilə səsləşən əfsanələr vardır.

Müəhazirə zamanı bu əfsanələrdən nümunə söylənilmədi və şagirdlərə məktəb kitabxanasından həmin toplunu alıb oxumaq təklif olundu. Ədəbi diyarşünaslıqla sistemli və ciddi məşğul olan iki şa-

girdə tapşırıq verildi: 1) Nizami əsərləri mövzusunda əfsanələri əsərlərinə və obyektinə görə qruplaşdırın; 2) Bu əfsanələrdən ikisinin ("Xosrov və Şirin"lə bağlı olanlardan) məzmununu ifadəli söyləməyə hazırlaşın. Növbəti dərslər ilk beş dəqiqəsi şagird tədqiqatının və bədii söz bacarığının nümayişi üçün sərf edildi. Beləliklə: Nizami mövzulu əfsanələr haqqında təsəvvür yaradıldı; bütün sinif bu nümunələri oxumağa istiqamətləndirildi və şairin "Xosrov və Şirin" əsəri, onun mövzu və ideyası haqqında ilkin informasiya mənimsədildi; Əfsanə janrı üzrə nəzəri biliyi təbii mənimsəmə mexanizmi əsasında öyrənilən bədii nümunələrlə tamamlandı.

Bu yolla şagirdlər həm Gəncə, həm də Ordubadla bağlı əfsanələr öyrəndilər: bu əfsanələrlə başqa yerlərdən toplanıb nəşr olunmuş əfsanələr arasında elə bir ciddi quruluş, bədii təsvir və ifadə vasitələri müxtəlifliyi olmadığını bilavasitə özləri müqayisə aparıb nəticə də çıxartdılar.

Faktlar təsdiq edir ki, folklorla bağlı dərslərin ədəbi diyarşünaslıq işləri ilə əlaqələndirilməsi nəticəsində şagirdlərin çoxu suallara düzgün cavab verirlər. Folklor üzrə diyarşünaslıq materiallarından istifadə şagirdlərin bədii materiallar fondunu zənginləşdirir, ilkin tədqiqat, müstəqil iş nəticəsində müqayisə aparıb şagirdlər şifahi ədəbiyyatın estetikası haqqında daha geniş biliklərə yiyələnirlər. Bu iş zamanı onlar ilkin filoloji bacarıqlar əldə edir, coğrafi, tarixi-etnoqrafik, xalq me'marlığı və s. sahələrdə müəyyən bilik qazanırlar.

SİNTAKTİK OMONİMLƏRİN TƏ'LİMDƏ YERİ

**Hacı Bayraməli ASLANOV,
Lerik rayonundakı Anzolu kənd
əsas məktəbinin ali kateqoriyalı müəllimi.**

Azərbaycan dilinə qayğı və diqqət əvvəlki dövrlərlə müqayisədə müstəqillik illərində xeyli artmışdır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab H.Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı bu qayğının parlaq təzahürüdür. Fərmandan irəli gələn vəzifələri yerinə yetirmək üçün bir sıra işlər görülmüşdür. Onlardan ən başlıcası 2002-2003-cü tədris ilində məktəblərin istifadəsinə verilmiş "Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili fəni üzrə proqram"dır.

Yeni proqramın "İzahat vərəqi"ndə ölkə başçısının imzaladığı fərmanla bağlı ən mühüm cəhətlərə xüsusi diqqət yetirilmiş, ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili fənninin təlimi ilə əlaqədar müəllimlər qarşısında duran vəzifələr geniş və hərtərəfli şəkildə işıqlandırılmışdır. Proqramda deyilir: "Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili təlimi vahid proses kimi üç başlıca mərhələni (I-IV, V-IX, X-XI siniflər) əhatə edir. Bu fənn üzrə mənimsəmənin uğuru həmin mərhələlər arasındakı daxili əlaqələri, başqa sözlə, varislik prinsipini ciddi surətdə gözəlməkdən çox asılıdır.

Bu əlaqə təlimin həm linqvistik və metodik sahələrində, həm də şagirdlərin nitqinə, təlim əməyinə verilən vahid tələblərin gözlənilməsində öz əksini tapır" ("Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 5-11 iyul 2002-ci il).

Proqramın göstərilən tələbindən aydın olur ki, orta məktəbdə Azərbaycan dili təliminə kompleks kimi yanaşmaq, keçilən ayrı-ayrı mövzu, bəhs və bölmələr arasındakı əlaqələri daim diqqət mərkəzində saxlamaq vacibdir. Dil təliminin hər hansı mərhələsində nitq vahidi kimi ən çox sözə diqqət yetirilir. İstər fonetika, istər leksika, istərsə də morfologiyanın öyrədilməsində söz üzərində iş aparıcı planda olur. Dilə maraq sözə maraqlardan başlanır. Sözə maraq isə o vaxt yaranır ki, şagird ondakı səslənmə incəliklərini, hər hansı mətn daxilində ifadə etdiyi məna çalarlarını öyrənib əxz edə bilir, öz şifahi nitqində, ifadə və inşalarında sözlərdən istifadə bacarığına yiyələnir. Bu baxımdan sözlərin leksik xüsusiyyətləri, xüsusən sinonimlik, omonimlik, çoxmənalılıq və antonimliklə bağlı işlər təlimin hər hansı mərhələsində şagirdlər üçün maraqlı olur, onlarda dilə məhəbbət oyadır, öyrədilən materialın da-

ha dərindən mənimsənilməsinə şərait yaradır.

Nitq vahidlərinin əsas leksik xüsusiyyətlərindən biri onların omonimliyi. Sözlərin omonimliyi barədə V sinifdə yığcam və konkret mə'lumat verilir. Şagirdlərin V sinifdə omonimlər haqda əldə etdikləri biliklərə əsaslanaraq, sonrakı siniflərdə də ayrı-ayrı nitq hissələrinin tədrisi prosesində omonimlər üzərində praktik işlər aparıldıqda onların bu sahədəki biliyi genişlənilir, öyrədilən hər hansı materialın daha yaxşı qavranılmasına kömək göstərilir. Həm də bu zaman Azərbaycan dili proqramının irəlicədən qeyd etdiyimiz əsas tələblərindən biri olan bölmələr arasında əlaqə təmin olunur.

Fikrimizcə, leksika və morfologiyanın tədrisində omonimlər üzərində aparılan praktik işlərin sintaksis bəhsi üzrə ayrı-ayrı mövzuların öyrədilməsində də davam etdirilməsi, şagirdlərə sintaktik omonimlər barədə mə'lumat verilməsi zəruridir. Çünki indiki mərhələdə seçmə fənn kimi Azərbaycan dili tədris olunan siniflərdə bu dilin daha dərindən və hərtərəfli öyrədilməsi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. İkincisi də, sintaktik omonimlərlə əlaqədar aparılan işlər şagirdlərdə cümlə qurmaq vərdişlərini inkişaf etdirməklə, üslubiyyət üzrə biliklərini artırır. Şagirdlər eyni formalı sintaktik konstruksiyaların müxtəlif məqsəd üçün işləndiyini dərk edir və cümlədə daşdıqları sintaktik vəzifələrinə görə bir-birindən fərqləndikləri ilə tanış olurlar.

Düzdür, istifadədə olan dərslikdə sintaktik omonim istilahı verilməmişdir. Lakin təcrübə göstərir ki, bu istilah barədə mə'lumat verilməsi və təlimdə ondan istifadə olunması məqsədəuyğundur. Çünki şagirdlər omonim və sintaksis sözləri ilə tanışdırlar, sintaktik omonim istilahı onlar üçün heç bir

çətinlik törətmir, əksinə, sintaktik omonimlər üzərində iş uşaqlardan ötrü daha maraqlı olur.

Dilçilikdə sintaktik omonimləri iki yerə ayırırlar: 1. Söz birləşmələrinin omonimliyi; 2. Cümlələrin omonimliyi (I.D.E.Rozental, M.A.Telenkova. Slovar-spravoçnik linqvistiçeskix terminov. Moskva, "Prosveşeniye" - 1976, səh. 242; 2.H.Həsənov. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin omonimlər lüğəti, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı - 1981, səh.39). Cümlələrin omonimliyi də iki yerə bölünür: sadə cümlələrin omonimliyi və mürəkkəb cümlələrin omonimliyi. Sadə cümlələrin omonimliyində eyni söz tərkibinə malik cümlələrin məna müxtəlifliyi əsas götürülür. Lakin tabeli mürəkkəb cümlələrdə eyni formalı budaq cümlələrin baş cümlədə hansı cümlə üzvü yerində işləmə bilməsi, hansı sözə aid olması, yəni sintaktik vəzifəsi sintaktik omonimlik üçün əsas hesab olunur. Həm də bu zaman bütöv cümlənin yox, budaq cümlələrin omonimliyinə diqqət yetirilir (H.Həsənov. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin omonimlər lüğəti, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı - 1981, səh.46).

Biz bu yazıda tabeli mürəkkəb cümlələrdəki budaq cümlələrin omonimliyi ilə əlaqədar apardığımız işlərdən bəhs etməyə çalışacağıq.

Bütün hallarda öyrətmək və öyrənmək çətin, mürəkkəb və məs'uliyətli prosesdir. Ancaq işə əvvəlcədən hazırlaşanda, onu maraqlı qurmaq üçün yollar, vasitələr axtarılanda çətinlik nisbətən aradan qalxır. Bu mə'nada tabeli mürəkkəb cümlələrin tədrisində sintaktik omonimlər üzərində iş, hər şeydən əvvəl, təlimə uşaqların diqqətini cəlb edir, onları düşünməyə, müəyyən nəticələrə gəlməyə səbəb olur.

Dilimizdə ən çox mübtəda və tamamlıq, mübtəda və xəbər, mübtəda, xəbər və tamamlıq, təyin və tərzi-hərəkət zərfləri, təyin, tərzi-

hərəkət zərfliyi və xəbər budaq cümlələrinin omonimliyinə təsadüf edirik. İndi isə fikrimizi bə'zi nümunələr əsasında izah etməyə çalışaq.

Mübtədə, xəbər, tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr öyrədildikdən sonra "Tabeli mürəkkəb cümlənin sintaktik təhlil qaydası" mövzusu tədris olunur. Həmin mövzu vasitəsilə şagirdlər tabeli mürəkkəb cümlələrin sintaktik təhlili qaydaları ilə tanış olurlar. Bu zaman şagirdləri tərkibində sintaktik omonimlər olan aşağıdakı cümlələr üzərində işlədirəm.

1. Biz bilirik ki, Məkkə şəhərindəki Kə'bə evi bütün dünya müsəlmanlarının ən böyük ziyarətgahıdır.

2. Hamıya mə'lumdur ki, Məkkə şəhərindəki Kə'bə evi bütün dünya müsəlmanlarının ən böyük ziyarətgahıdır.

3. Bildiyimiz budur ki, Məkkə şəhərindəki Kə'bə evi bütün dünya müsəlmanlarının ən böyük ziyarətgahıdır.

4. Kim ki çox biliklidir, olimpiadada qələbə onundur.

5. Kim ki çox biliklidir, olimpiadada o qalib gəlir.

6. Kim ki çox biliklidir, olimpiadada onu qalib gəlmiş görürük.

Verilmiş cümlələri bir-biri ilə müqayisə edərək şagirdlərlə aşağıdakı məzmununda sual-cavab aparıram.

Müəllim: - 1, 2, 3-cü cümlələrdəki oxşar cəhətlər nədən ibarətdir?

Şagird: - Həmin tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələri eyni sözlərdən təşkil olunmuşdur.

Müəllim: - Bəs həmin budaq cümlələr hansı cəhətdən fərqlənirlər?

Şagird: - Verilən budaq cümlələrdən 1-cisi baş cümlədə buraxılmış tamamlığı, 2-cisi baş cümlədə buraxılmış mübtədani, 3-cüsü isə

baş cümlənin *budur* əvəzliyi ilə ifadə olunmuş xəbərini izah etməyə xidmət edir.

Müəllim: - Biz eyni səs tərkibinə malik olub müxtəlif mə'na bildirən sözləri nə adlandırmışdıq?

Şagird: - Biz həmin sözlərin omonim olduğunu öyrənmişdik.

Müəllim: - Üzərində işlədiyimiz eyni sözlərdən ibarət olan bu budaq cümlələri nə cür cümlə hesab etmək olar?

Şagird: - Verilən budaq cümlələr sintaktik vəzifələrinə görə omonim cümlələrdir.

Şagirdlərin dediklərinə əlavələr edib göstərirəm ki, dilimizdə sözlərin omonimliyi olduğu kimi, cümlələrin omonimliyi də mövcuddur və bunlar dildə olan maraqlı hadisələrdən biridir. Cümlələrdən ibarət olan omonimlər sintaktik omonimlər adlanır. Yuxarıdakı budaq cümlələr formaca eynidir, lakin baş cümlədə buraxılmış və əvəzliliklə ifadə olunmuş cümlə üzvlərini izah etmə cəhətindən fərqlənir, müxtəlif sintaktik vəzifə daşıyır və sintaktik omonimlər adlanırlar.

Həmin tabeli mürəkkəb cümlələri şifahi şəkildə onların sinonimlərindən ibarət olan sadə cümlələrə çevirməklə şagirdlərin cümlə qurmaq vərdişlərini inkişaf etdirməyə çalışıram.

Budaq cümlələri baş cümlələrdən əvvəl işlənmiş 4, 5, 6-cı cümlələri də həmin qayda üzrə bir-biri ilə müqayisə etdirir, onların növlərini tapdırır, sintaktik təhlil etdirirəm. Şagirdlərdən də budaq cümlələri sintaktik omonimlərdən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələr qurub dəftərlərinə yazmağı tələb edirəm. Sinfə sakitlik çökür. Hamı fikirləşir və tez yazmağa çalışır. Hər bir şagird yoldaşlarından əvvəl cümlə yazmaqla fərqlənmək istəyir. Məsələn, şagirdlərdən biri aşağıdakı cümlələri qurmuşdu.

1. Bizə aydın oldu ki, doğma

kəndimiz dəniz səviyyəsindən təxminən iki min metr yüksəklikdə yerləşir.

2. İndi hamımız bilirik ki, doğma kəndimiz dəniz səviyyəsindən təxminən iki min metr yüksəklikdə yerləşir.

3. Coğrafiyadan öyrəndiyimiz odur ki, doğma kəndimiz dəniz səviyyəsindən təxminən iki min metr yüksəklikdə yerləşir.

Müstəqil şəkildə budaq cümlələri sintaktik omonimlərdən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələr yazmağı bacaran şagirdlər onların hansı növdə olduğunu da asanlıqla tapır, sintaktik təhlil edirlər. Lakin şagirdlərin bir qismi həm bu tipdə, həm də, ümumiyyətlə, tabeli mürəkkəb cümlələr qurmaqda çətinlik çəkirlər. Ona görə də tabeli mürəkkəb cümlələrin tədrisində praktik işlərə daha çox yer ayırır, sadə cümlələri (tərkibində fe'li sifət, fe'li bağlama və s. tərkiblər olan) tabeli mürəkkəb cümləyə çevirmə və əksinə, tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümləyə çevirmə əməliyyatlarını aparmaqla şagirdlərin yazılı nitq vərdişlərini formalaşdırmağa çalışıram.

Sintaktik təhlil zamanı şagirdlər ən çox tə'yin və tərzi-hərəkət zərfliyini tapmaqda səhvə yol verir, həmin cümlə üzvlərini bir-birindən ayırmaqda çətinlik çəkirlər. Buna görə də tə'yin və tərzi-hərəkət budaq cümlələrinin tədrisində cümlə üzvləri üzrə öyrəndiklərini yadlarına salır, onlara sadə cümlələr təhlil etdirirəm. Təhlil üçün elə cümlələr seçirəm ki, eyni sözlərdə işlənmə yerinə görə həm tə'yin, həm də zərflilik vəzifəsində işlənə bilsin (məsələn: 1. Yaxşı sürücü maşını yaxşı sürür. 2. Gözəl qız gözəl yazır və s.). Yanaşı işlənmiş sözləri şagirdlər bir-biri ilə asanlıqla müqayisə edə bilir, tə'yin və tərzi-hərəkət zərfliyinin oxşar (eyni suala cavab vermə) və fərqli (birinin ismə, digərinin fe'lə aid ol-

ması) cəhətləri onların yadlarına salınır. Bu cür müqayisə yolu ilə təhlil tə'yin və tərzi-hərəkət zərfliyi budaq cümlələrinin mənimsənilməsinə şərait yaradır.

Tə'yin və tərzi-hərəkət budaq cümlələri keçildikdən sonra şagirdlərdən aşağıdakı tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələrin növünü tapmağı və sintaktik təhlil etməyi tələb edirəm.

1. Əfrail elə həkimdir ki, bütün rayon camaatı ondan razılıq edir.

2. Əfrail elə işləyir ki, bütün rayon camaatı ondan razılıq edir.

3. Əfrailin işi elədir ki, bütün rayon camaatı ondan razılıq edir.

Bu cümlələri təhlil etməklə şagirdlər bir daha yəqin edirlər ki, budaq cümlənin hansı növdə olması ancaq baş cümlədən asılıdır. Baş cümlədəki əvəzlilik-qəlib hansı cümlə üzvü yerində işlənmişsə, budaq cümlə də həmin üzvü izah edir və onun adı ilə adlandırılır. Ona görə də verilən sintaktik omonimlərdən birincisi tə'yin, ikincisi tərzi-hərəkət zərfliyi, üçüncüsü isə xəbər budaq cümləsidir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin tədrisində sintaktik omonimlərdən istifadənin səmərəsi barədə yekun olaraq aşağıdakı qısa nəticələri qeyd edə bilirik:

1. Sintaktik omonimlər üzərində praktik işlər vasitəsilə şagirdlər dildə olan maraqlı hadisələrdən biri ilə daha ətraflı tanış olur, leksik və qrammatik omonimlər barədə aldıkları bilik cümlələrin omonimliyi ilə genişlənir, tə'limdə varislik tə'min olunur.

2. Eyni formalı mürəkkəb sintaktik konstruksiyalardan istifadə müxtəlif növdə olan tabeli mürəkkəb cümlələrin mənimsənilməsinə əhəmiyyətli rol oynayır.

3. Bu cür işlər şagirdlərdə üslubi vərdişlərin formalaşmasına, onların yazılı nitqlərinin inkişaf etdirilməsinə kömək göstərir.

S.Ə.NƏBATININ YARADICILIĞINI TƏDRİS EDƏRKƏN

**Hüseyn ŞAHBƏNDƏYEV,
Abşeron rayonundakı Aşağı Güzdək
qəsəbə orta məktəbinin müəllimi.**

Seyid Əbdülqasım Nəbatinin irsi ədəbiyyat tariximizdə XX əsrin əvvəllərindən ətraflı öyrənilməyə başlansa da, dərslərdə həyat və yaradıcılığı ilə bağlı mə'lumatlara o qədər də geniş yer verilməmişdir. Nəbatinin yaradıcılığı haqqında mə'lumata ancaq icmal mövzusunun daxilində yer verilirdi.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xalqımızın misilsiz söz xəzinəsinin nadir incilərini şagirdlərə hərtərəfli çatdırmaq imkanı yarandı. X sinif şagirdləri də bu zamandan başlayaraq S.Ə.Nəbati kimi klassik sənətkarımızın həyat və yaradıcılığını dərinlən öyrənmək imkanı qazandılar.

S.Ə.Nəbatinin bədii yaradıcılığını XIX əsrin ictimai-siyasi prosesləri fonunda aydınlaşdırmağı qarşıma məqsəd qoyuram. İlk növbədə onun həyatı və şəxsiyyəti barədə şagirdlərdə aydın təsəvvür yaratmağa çalışıram.

S.Ə.Nəbati 1812-ci ildə Qaradağın Dizmar mahalının Üstibin kəndində (indiki Cənubi Azərbaycan ərazisində) anadan olmuşdur. Azərbaycanın Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsi ilə bağlı

hadisələr onun ömrünün uşaqlıq dövrünə təsadüf edir. Şübhəsiz, yadların iradəsi ilə ölkə ərazisinin bölüşdürülməsi, Araz çayı boyunca sərhəd və gediş-gəliş üçün sərt rejimin qoyulması, qanlı müharibələrin xalqı üzməsi və s. dəhşətli hadisələr Nəbatinin poetik irsində əksini tapmaya bilməzdi. Lakin tarixin keşməkeşləri, işğalçı çar və şah rejimlərinin siyasi güdükçülərinin "fəallığı" ucbatından bu cür nümunələr itib-batmışdır.

Dərdi içində boğulmuş, kədərini dilə gətirmək ixtiyarı əlindən alınmış xalqın şairi olan Nəbatinin bu yönümlü əsərləri siyasilərin qurbanı olaraq itirilib-batırılmışdır. Bununla belə şairin ayrı-ayrı əsərlərində həmin həsrətin izləri qalmışdır:

*Təkağac qaldı, Murad yurdun
fəramuş eyləmə,
Orda bir də bir şəfa sürməyi gözlər
gözlərim.
Bir cavanmərd görmüşəm bu əmrə
iqdam eyləsin,
Göz salıb hər yanə bir qoççağı
gözlər gözlərim.*

Dərslərdə Nəbatinin yaradıcılığında ziddiyyətli məqamların olması qeyd olunur. Bu ziddiyyətlə-

rin nədən ibarət olduğu barədə mə'lumatlar verilir. Mən həmin məsələlərdən danışarkən şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra faktların ikili səciyyə daşdığına şagirdlərin diqqətinə çatdırıram. Bu məqsədlə aşağıdakı qruplaşdırmanı aparıram:

1. Şairin qidalandığı qaynaqlar haqqında. İki qaynağın birincisini klassik ənənələrimiz və şərq şe'ri ruhunda yazılmış əsərlər təşkil edir. Buraya Nəbatinin qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müstəzad, mürəbbə və s. janrlarda yazılmış əsərləri daxildir. Əruz vəznində yazılmış həmin əsərlərində şair Şərqin Hafiz, Cəlaləddin Rumi, Şəms Təbrizi kimi klassiklərinin irsindən genbol bəhrələnmişdir.

Sairin yaradıcılığının qidalandığı ikinci qolu isə heca vəznində, xalq şe'ri üslubunda olan əsərlər təşkil edir. Nəbati bu qəbildən olan şe'rlərini qoşma, gəraylı və təcnis şəklində qələmə almışdır.

2. Mövzu baxımından da Nəbatinin əsərləri iki qrupa bölünür. Şair bir qism əsərlərində dünyəvi məhəbbəti, saf və təmiz eşqi tərənnüm edir, real gözəlin təsvirini verir. O, həmin mövzuya daxil olan əsərlərini daha çox qoşma, gəraylı və təcnis şəklində qələmə almışdır. Belə əsərlərində Nəbati şair-aşıqdır. Onu məftun edən Azərbaycan gözəlinin canlı, bədii portretinə "Yaradıb" gəraylısında, "Var", "Olur" qoşmalarında və təcnislərində rast gəlirik.

Nəbati yaradıcılığının digər mühüm qolunu sufi-fəlsəfi ideyaları, ilahi məhəbbəti təbliğ edən əsərlər təşkil edir. Bu mövzuda olan əsərləri şair ən çox klassik şe'r

şəkillərində qələmə almışdır. Həmin əsərləri şagirdlərə dərinlən mənimsətmək məqsədilə Nəbatinin həyatının bəzi məqamlarına diqqəti yönəltmək lazım gəlir. Şairin həyatı haqqında dərslərdə verilmiş mə'lumatdan mə'lum olur ki, o, bir müddət dərvişlik etmiş, mürşid kimi tanınmışdır. Gəncliyində Əhərə gedərək orada sufi təriqətçilərindən Şeyx Mahmud Şihabəddinin məqbərəsində guşənişinlik etmişdir. Şair "vəhdəti-vücut" fəlsəfi baxışlarını təbliğ etmiş, sufi görüşləri qəbul edərək "ənəlhəqq" demişdir. Əsərlərində mistik Şərq poeziyası ənənələrinə müvafiq olaraq Həllac Mənsur Hüseynin adını çəkmişdir. Şagirdlərə bu barədə də ətraflı mə'lumat vermək də müəllimin üzərinə düşür.

Mənsur Həllac IX-X əsrlərdə yaşamış, sufi təriqətinin əsasını qoymuşdur. İnsanı Allah səviyyəsinə qaldıran, "ənə-əl-həqq" (mə-nəm Allah) deyən Həllac Mənsur təriqət görüşlərinə görə miladi tarixinin 921-ci ilində Bağdadda e'dam edilmişdir. Şərq şairləri kimi Nəbati də XIX əsrdə həyatını bu təriqət ruhunda qurmağa çalışmış, "vəhdəti-vücut" fəlsəfi təlimini qəbul etmişdir. Həmin təlim insanı Allah nuru, onun zərrəsi hesab edirdi. Başqa sözlə, panteizmin bir təzahür forması idi. İnsan dünyəvi zövqündən imtina etməli, ömrünü ibadətlə keçirməlidir. Nəbatinin bu mövzuda yazdığı əsərlərindən aydın olur ki, o, məhəbbəti də Allahın adı ilə bağlayır. "Mənsurə sifət şamü səba zikri "ənəlhəqq" olmuş mənə adət" misralı şe'rində, "Oldum" rədifli qəzəlində şair həmin görüşlərini açıqlayır:

...Dedilər adıma Xərabati,
Xəlqə bir küfri-aşikar oldum.
Dərdi-hicranə tapmadım çarə,
Künci-vəhdətdə bərqərar oldum.
Çün Nəbati unutdu dünyanı,
Mən də bu xəlqdən kənar oldum.

Lakin elə buradaca qeyd etmək lazımdır ki, Nəbati daim bu fikirdə qalmır. O, meyi, şərabi, meyخانəni tərənnüm edir. Meyخانəni saf-laşmaq, təmizlənmək yeri sayır. Şair müasirlərini məscidlərdən uzaqlaşmağa, meyخانələrdə gün keçirməyə çağırır. Əlbəttə, bu çağırışlardakı rəmzi-fəlsəfi mahiyyət şairin maddi və mə'nəvi aləmi bir şəxsdə - insanda görmək arzusunu ifadə edir.

3. S.Ə.Nəbatinin əsərlərində özünü göstərən ikili cəhətlərdən biri də onun əsərlərinin dili ilə bağlıdır. Şair həm Azərbaycan (türk), həm də farsca əsərlərin müəllifidir. Türkcəmizdə yazılmış şe'rlər həm heca, həm də əruz vəznindədir. Şair xalq şe'ri üslubunda yazdığı əsərlərində həm folklor-dan, həm də Vaqifin yaradıcılığın-dan bəhrələnmişdir:

*Allah, Allah, bu dilbəri-səmənber,
Hansı bəxtəvərin cananəsidir?
Dağıtdı başımdan əqlü huşumu.
Bu necə dəryanın dürdanəsidir?*

Şair xalq yaradıcılığı ilə o qədər bağlı olmuşdur ki, öz sağlığında xalq aşıqları arasında ustad aşıq kimi məşhurlaşmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, XIX əsrin II yarısında yaşayan aşıqlar onun adına məhəbbət dastanı da düzüb qoşmuşlar. Bu gün "Xançobanı" rəqs musiqisində məhz bu amillə əlaqələndirirlər.

Nəbatinin farsca yazılmış şe'rləri də onun ustad bir sənətkar oldu-

ğunu göstərir. Həmin əsərlər əruz vəznindədir, sayca azlıq təşkil edir. Şairin əsərləri onun şe'rlər "Divan"ında toplanmışdır. "Divan" tərtibi qaydalarına uyğun olaraq buraya şairin qoşma və gəraylılarından, eləcə də təcnislərindən çox az nümunə daxil edilmişdir.

4. Nəbati yaradıcılığına ayrılmış dərslər saatları az olsa da, əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə şagirdlərin diqqətini cəlb edirəm. Şairin əsərlərinin dili ahəngdardır. O, təcnis yaratmaq bacarığı, xalq danışığı dilindən ustalıqla istifadə etməsi ilə seçilir.

*Bu müşkülün heç görünməz asanı,
Dağ-düyünün yoxdur dəxi, a sanı
Görüm Allah hiş eləsin a səni,
Bədnəzər düşməyib bu göz kimi göz.*

Nəbatinin əsərləri bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngindir. Ədibin, demək olar, bütün əsərlərində klassik poeziyamızda təkrarsız hesab edilən çoxlu təsvir və ifadə vasitəsi vardır. Bu baxımdan aşağıdakı beyt səciyyəvidir:

*Nə deyim, gözdü bu, ya nərgisi-
şəhla, şəhla?
Qoy görüm qönçədi bu, ya ləbi-
meykun, meykun?*

Yaxud:

*Getdi sərimdən əqlü hus, bir gu-
şədə oldum xəmuş,
Düşdüm əsayib məntəri-ixfayə
mən, ixfayə mən -*

misralarında təkrirdən, daxili qafiyələrdən istifadə etməklə şair orijinal ifadə yolu tapmışdır. S.Ə.Nəbatinin əsərlərinin əksəriyyəti həcmcə böyük olsa da, orada məcazlardan elə ustalıqla istifadə edir ki, oxucu yorulmur, usanmır.

OXŞAR BUDAQ CÜMLƏLƏRİN TƏDRİSİ TƏCRÜBƏSİNDƏN

**Hacıbala AŞUROV,
Qusar rayon Təhsil Şö'bəsinin inspektoru,
"Şərəf nişanı" ordenli müəllim.**

Təhsil sahəsində aparılan islahatların geniş vüsət aldığı bir vaxtda Azərbaycan Respublikası prezidentinin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı geniş əks-səda doğurdu. Bu mühüm sənəd islahatda nəzərdə tutulmuş bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi işini daha da sür'ətləndirdi. Prezidentin fərmanı bir tərəfdən Azərbaycan dilinə verilən böyük qiyməti, digər tərəfdən dil sahəsində islahatların aparılmasının vacibliyini sübut etdi.

Fərmanda ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili fənni üzrə yeni proqramların tətbiqi işinin zəruriliyi bir məqsəd kimi qarşıya qoyuldu. Bu məqsədlə 2002-2003-cü dərslərinin əvvəlindən etibarən ümumtəhsil məktəblərinin V-VIII və X siniflərində (gələn dərslərin V-XI siniflərdə) tətbiq olunan proqramlarda xeyli yenilik, müasirlik var.

Yeni proqrama görə, VIII sinifdə tədris olunan "Mürəkkəb cümlə" bəhsi gələn dərslərdən etibarən IX sinifdə tədris olunacaq

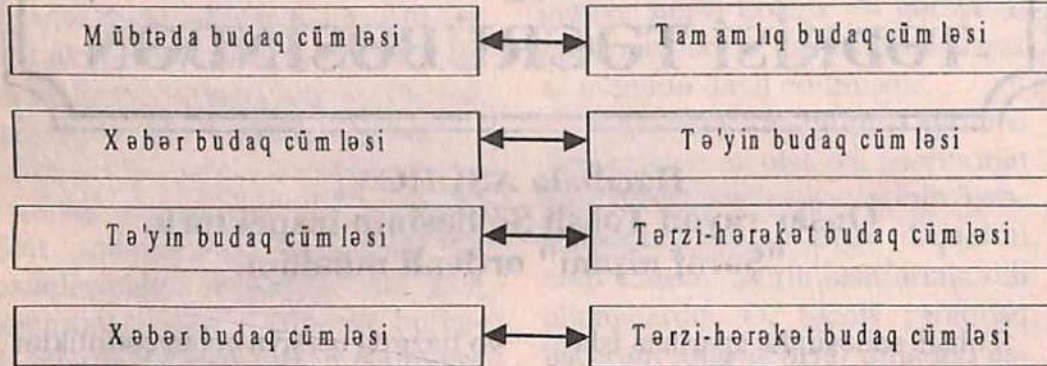
və hazırda qarşıya çıxan çətinliklər aradan qalxacaqdır. Belə ki, VIII sinif şagirdləri budaq cümlə və onların növlərini çox çətin qavrayır, budaq cümlələrin oxşar növlərini bir-birindən ayırd etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müəllim müxtəlif yollar arayıb tapmalıdır.

Mə'lumdur ki, bir sıra budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr bir-birinə oxşayır. Şagirdlər belə budaq cümlələrin növünü müəyyən etməkdə çətinlik çəkir, onları qarışıq salırlar. Mən tədris prosesində bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün budaq cümlələri tədris edib qurtardıqdan sonra oxşar budaq cümlələrin tədrisinə (təkrarına) bir saat vaxt ayırıram.

Hansı budaq cümlələrin bir-birinə oxşadığını müəyyən etməkdən ötrü aparılan müsahibə sinifdə canlanmaya səbəb olur. Şagirdlərə izah edirəm ki, öyrəndiyiniz budaq cümlələrdən mübtədə və tamamlıq, tə'yin və xəbər, tə'yin və tərzihərəkət budaq cümlələri bir-birinə oxşayır. Bunu ə'yani təsəvvür et-

mək üçün lövhədə aşağıdakı sxemi asıram.

Oxşar budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri göstərən sxem

M.: Oxşar budaq cümlələri necə ayırmaq olar, onlar hansı əlamətlərə görə bir-birinə oxşayır?

Suallara cavab tapmaq üçün aşağıdakı cümlələri kadaskop cihazın köməyi ilə lövhədə nümayiş etdirirəm. Şagirdlər cümlələri oxuduqca baş və budaq cümləni, budaq cümlənin növünü müəyyən edirlər.

1) Mə'lumdur ki, dərstdən qaçana neçə-neçə səbəb olur (M.Cəlil).

2) Ola bilsin ki, buna e'tiraz edəsiniz (C.Cabbarlı).

3) Deyirlər ki, həmin mənim rəfiqəm rus şkolunda oxuyan vaxt bir gün anasına deyib (M.Cəlil).

4) Deyir ki, yaşamaq mərdlik deməkdir (S.Vurğun).

5) İstərdim ki, bizim qədim çalğı alətində təzə bir simə dönüm (R.Həmzətov).

6) İki gün deyil ki, söz vermişəm (Ş.Qurbanov).

7) Deyin ki, vacib iş üçün gəlmişik (Ş.Qurbanov).

8) Ola bilsin ki, dünya tibb elminin kəşf etdiyi bu yeni dərman kişini sağaltmayaydı (R.Həmzətov).

9) Deyirlər ki, səni çox istəyir xan (S.Vurğun).

10) Dedi: Oğlun islama xain çıxıb, ay ana,

Yas saxlamaq günahdır belə nankor övlada (B.Vahabzadə).

11) Dedim: "Axır, gözəlim, bağubaharım sənsən?"

Dedi: "Sən ömrünü həsrətlə xəzan eyləmişən?" (Ə.Vahid).

12) Yəqin bil ki, balamız səni daş-qalaq edib (M.Cəlil).

13) O saat mə'lum olur ki, bizimlə yanaşı necə xırda ürəkli xırda yaşayırmış (R.Həmzətov).

Şagirdlər oxuduğu cümlələr əsasında mübtəda və tamamlıq budaq cümlələrinin I tipinə (baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra) aid oxşar cəhətləri söyləyirlər:

1) Hər iki budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir.

2) Budaq cümlə baş cümlədən hasil olunan *nə?* sualına cavab verir.

3) Baş cümlə çox vaxt tək-cə xəbərdən ibarət olur.

Daha sonra fərqli cəhətlər öyrənilir.

İş mübtəda və tamamlıq budaq cümlələrinin II tipinə aid (budaq

cümlə əvvəl, baş cümlə sonra) aşağıdakı cümlələr üzərində davam etdirilir.

1) Kim ki oxumaq istəyir, o, fəxrimiz olacaq.

2) Kimin həvəsi varsa, onu göndərdik.

3) Kim bunlara e'tiraz edirsə, qoy danışsın.

4) Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər

Canı üçün kim ki cananın sevər, canın sevər (M.Füzuli).

5) Qanda kim əzm etsə, mərsümü məvacib istəməz,

Qansı mülkü tutsa, dəyməz kimsəyə şüru-şəri (M.Füzuli).

Oxşar budaq cümlələr arasında ki fərqlər qabardılır:

1) Mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlənin əvvəlində "o" əvəzliyi ismin adlıq halında, tamamlıq budaq cümləsində isə ismin yönlük, tə'sirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında işlənir və ya təsəvvür edilir.

2) Mübtəda budaq cümləsi baş cümlədən hasil olunan *kim?*, *nə?*, *tamamlıq budaq cümləsi kimə?*, *kimi?*, *kimdə?*, *kimdən?*, *nəyə?*, *nəyi?*, *nədə?*, *nədən?* suallarına cavab olur.

Tə'yin və xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr üzərində iş yuxarıdakı qaydada davam etdirilir. Aşağıdakı cümlələr üzərində iş aparılır, baş və budaq cümlə müəyyənləşdirilir, əsas əlamətlər söylənilir.

1) İndi bizim İlqar elə bir dəzgahı təklif edib ki, hissələri kürədən çıxaran kimi bir göz qırpımında onlara istədiyini formanı verəcəksən (Ş.Qurbanov).

2) Elə şeylər olur ki, bu, onun

yanında toya getməlidir (Ş.Qurbanov).

3) Məndə elə təkliflər var ki, heç xoruz səsi eşitməyib (Ş.Qurbanov).

4) Fərhad elədir ki, dediyindən heç vaxt dönmür (C.Cabbarlı).

5) Elə kitab yazmaq istərdim ki, orada dil qrammatikaya yox, qrammatika dilə tabe olsun (R.Həmzətov).

6) Lakin elə bəxtəvər qadınlar var ki, həm gözəl yaranırlar, həm də ağıllı (R.Həmzətov).

7) Məsləhət belədir ki, səni yola salaq.

Müsaibədən sonra şagirdlərdən soruşuram: "Kim yuxarıdakı tə'yin və xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin oxşar əlamətlərini söyləyər?"

Ş.: Hər iki budaq cümlənin baş cümləsində *elə*, *belə* "qəlibləri" işlənir. Tə'yin və xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin hər ikisində baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir.

M.: Kim həmin budaq cümlələri ayıran cəhətləri deyər?

Ş.: Xəbər budaq cümləsində *elə*, *belə* sözləri xəbər şəkilçisi qəbul edərək xəbər yerində işlənir. Bu zaman həmin sözlər xəbərin sualına (necədir?) cavab olur. Tə'yin budaq cümləsində *elə*, *belə* sözləri əşyaya aid olur və tə'yinin suallarına (necə?, nə cür?) cavab verir.

Şagirdlər 1, 2, 3, 5, 6-cı cümlələrin tə'yin, 4-cü və 7-ci cümlələrin isə xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr olduğunu söyləyirlər.

Nəhayət, iş oxşar tə'yin və tərzihərəkət budaq cümlələri üzərində

müqayisə aparmaqla sona çatdırılır. Lövhədəki cümlələr oxunur, baş və budaq cümlələr ayırd edilir.

1) O elə bilir ki, səhv edə bilməz,

Bir müşkül önündə ağıl yenilməz (B.Vahabzadə).

2) Görüm elə günə düşsən ki, anan səni tanımasın (R.Həmzətov).

3) Müğənni elə oxuyurdu ki, bircə kəlməni də başa düşmürdük (R.Həmzətov).

4) Eşqidə itmişəm mən ilim-ilim,

Elə sanıram ki, gənclik çağdır (B.Vahabzadə).

5) Çay elə güclü idi ki, iri qayaları bir-birinə çırpırdı.

6) Mən o dilbərə elə bağlı idim ki, camalı gözümün qıbləsi idi (S.Şirazi).

Şagirdlər yuxarıdakı cümlələr əsasında budaq cümlələrin oxşar və fərqli cəhətlərini belə izah edirlər:

I ş.: Hər iki tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində *elə, belə, elə bir, belə bir* "qəlibləri" işlənilir və eyni suallara (necə?, nə cür?) cavab verir. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənmişdir.

II ş.: Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi tə'yin budaq cümləli mürəkkəb cümlədə *elə, belə, elə bir, belə bir* sözləri baş cümlədəki əşyaya, tə'zi-hərəkət budaq cümləsində isə həmin sözlər hərəkətə aiddir.

M.: Kim verilmiş nümunələrdə budaq cümlələrin növlərini söyləyər?

Ş.: Birinci, üçüncü, dördüncü, altıncı cümlələr tə'zi-hərəkət, ikinci, beşinci cümlələr isə tə'yin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdəki budaq cümlənin növünü müəyyən-

ləşdirmək üçün onun sadə cümləyə çevrilməsi uğurlu priyomlardan biridir. Bu vaxt aşağıdakı cəhətlərə xüsusi fikir vermək lazımdır:

1. Baş və budaq cümlələrdəki əvəzlilik-qəlib ixtisar olunur. Budaq cümlə fe'li sifət, fe'li bağlama və məsdər tərkiblərindən birisi şəklinə salınır, baş cümlədəki xəbər sadə cümlənin xəbəri yerində işlədilir. Nümunələrə müraciət edək:

Mə'lumdur ki, dərstdən qaçana neçə-neçə səbəb olur - Dərstdən qaçana neçə-neçə səbəbin olduğu mə'lumdur (fe'li sifət tərkibi).

Dedi: O diyarda hansı sənət var - Diyarda hansı sənətin olduğunu soruşdu (fe'li sifət tərkibi).

Ola bilsin ki, buna e'tiraz edəsiniz - Buna e'tiraz ediləcəyi ola bilsin (fe'li sifət tərkibi).

Kim ki oxumaq istəyir, ona hörmətim var - Oxumaq istəyəne hörmətim var.

Kim ki oxumaq istəyir, o, diqqətlə qulaq asır - Oxumaq istəyəne diqqətlə qulaq asır.

Şagirdlərə izah edirəm ki, tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsindən budaq cümləyə hansı sual verilsə, həmin cümlə sadə cümləyə çevrilən zaman da (tərkibə çevrildə) eyni suala cavab verməlidir. Məsələn: "Kim ki oxumaq istəyir, o diqqətlə qulaq asır" cümləsində kim? sualına cavab olan budaq cümlə fe'li sifət tərkibi formasında işlənilir: "Oxumaq istəyəne diqqətlə qulaq asır".

Bütün bunların nəticəsində ən passiv şagird də dərstdə fəal iştirak edir. Nəticədə şagirdlər hər hansı oxşar tabeli mürəkkəb cümlələri ayırd etməyi, bir-birindən fərqləndirməyi bacarırlar.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ƏXLAQİ TƏRBIYƏ

Ərkinaz QAFAROVA,
Bakıdakı 160 sayılı orta məktəbin müəllimi.

Yaşadığımız dövr kömpüterlə səciyyələnsə də, insan mə'nəviyyəti heç bir texniki qəlibə sığmaz. Heç bir texniki təkamül avadanlığı insanda ali duyğular yaratmağa qadir deyil.

İnsan övladı dünyaya gəlmiş gündən ictimai mühitə, tərbiyyəyə möhtac olmuşdur. Ona görə də insanın bioloji varlıq kimi inkişafı onun tərbiyyəvi tə'sirlərlə sosial şəxsiyyətə çevrilməsi ilə müşayiət olunur.

Bu proses daha çox məktəbdə həyata keçirilir. İşin əsas subyekti isə müəllimdir. "Müəllimlər insanlar arasında ən seçilmiş şəxslər olmaqla, öz yaxşı əxlaqları e'tibarlı təqlidə layiqdirsə, bu, şagirdləri həqiqi həyata yüksəltmək üçün ən yaxşı vasitə olacaqdır" - fikri neçə əsr bundan əvvəl N.Tusi tərəfindən qeyd edilmişdir.

Əxlaq tərbiyyəsi şəxsiyyət tərbiyyəsinin məzmununun ən zəngin hissəsidir. Şəxsiyyətin necəliyi öncə bununla qiymətləndirilir. Çünki əxlaq kamillik "insanın öz-özünü başa düşdüyü, tanıdığı" zaman meydana çıxır. Əxlaq tərbiyyəsinin məzmununa daxil edilən əsas keyfiyyətlər bunlardır: **xeyirxahlıq, rəhmətlik, səxavətlilik, qənaətcillik, işgüzarlıq, zəhmətsevərlik, böyük-kiçik yerini bilmək, təvazökarlıq, düzlük, doğruluq, saflıq, əqidə bütövlüyü, yaxşılıq, söz və əməl birliyinə riayət etmək, və'də xilaf çıxmağa, şə'rəf və ləyaqəti qorumaq, yoldaşlıq və dostluqda sədaqətli olmaq, təmkinlilik, səbrlilik, sülhə-razılığa meyillilik, kinli olmamaq, nəfsi**

toxluq, halallıq və s.

Bu günün tərbiyyəçiləri olan müəllimlər məktəbdə şagirdlərin əxlaqi tərbiyyəsini beynəlmillət dəyərləri danmadan daha çox milli zəmin üzərində qurmalıdırlar.

Çox təəssüf ki, aramızda bə'zən öz milli dəyərlərimizi bəyənməyib yad, xarici əxlaqi keyfiyyətlərə üstünlük verənlərə də rast gəlirik. Elə bil M.Füzuli hələ XVI əsrdə bələlərini görərək "Ənisül-qəlb" qəsidəsində yazırdı:

*Nədir illət ki, heç kəs öz dilinin
qədrini bilməz?
Təbiidir ki, ləlin qədrini bilməz
onun xanı.*

Sözsüz ki, ədəbiyyatın əxlaq tərbiyyəsində rolu əvəzsizdir. Ona görə də bu işdə biz ədəbiyyat müəllimlərinin üzərinə xüsusi məs'uliyət düşür.

Şifahi xalq ədəbiyyatından - laylaldan, bayatılardan, nağıl və dastanlarımızdan başlayan bu işdə dilimizə, adət-ənənələrimizə məhəbbət hissi aşılmalıdır.

Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının tədrisi zamanı vətəne məhəbbət, böyüyə hörmət, qadına yüksək münasibət, ləyaqətlilik kimi əxlaqi keyfiyyətləri şagirdlərə çatdırıram. Şagirdlərə başa salmağa çalışıram ki, bu gün kimisə yamsılamağa yox, olduğun kimi görünməyə çalışmalısın. Bilməlisən ki, sən zəngin tarixi keçmişin, ədəbiyyat korifeylərin - Nizamin, Füzulin, Nəsimin var. Bu ədiblərin həyat yolu və əsərləri əxlaq tərbiyyəsinin forma-

laşması üçün zəngin mənbədir. N.Gəncəvinin "Xeyir və Şər" əsərində xeyirxahlıq, İsgəndərin Bərdəyə gəlişində ("İsgəndərnamə") gözütoxluluq, dünya malına e'tinasızlıq, Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasında əhdinə sadıqlıq, vəfalılıq, dost yolunda fədakarlıq, Nəsiminin "Məndə sığar..." qəzəlində insan ləyaqətinin hər şeydən uca olması və s. bu kimi əxlaqi keyfiyyətlər təlqin edilir.

Mən ədəbiyyat dərslərində bədii əsərin təhlili zamanı milli-mə'nəvi dəyərlərə söykənən əxlaqi keyfiyyətləri qabardır, şagirdlərimin də daha çox mə'nəviyyatca zəngin, əxlaqi baxımdan saf obrazlara oxşamasına çalışıram. Məsələn, S.Rəhimovun "Mehman" povestini tədris edərkən belə bir problemlə sual qoyuram: "Siz Züleyxanın hərəkətlərinə necə qiymət verirsiniz?" Cavab birmə'nəlidir: "Mənfı". Lakin çalışıram ki, şagirdlər fikirlərini əsaslandırınlar, Züleyxanın təbiətindəki var-dövlətə hərislik hissənin mahiyyətini açsınlar və onu tənqid etsinlər. Yaxud S.Vurğunun "Aygün" poeması şagirdlərdə vəfalılıq kimi ali əxlaqi hissənin tərbiyəsi üçün gözəl nümunədir. Aygün Əmirxanı sevir və bu sevgisinə axıra qədər sadıq qalır. Elə bu sadıqlıq müqəddəs bir ailənin yenidən bərpasına səbəb olur. Şagirdlər Aygünü təqdir edirlər. E'tiraf edirəm ki, müasir dövrdə - pulun bə'zən hökmranlıq etdiyi zamanda şagirdlərdən eləsi tapılır ki, Züleyxanı müdafiə edir, Aygünün hərəkətlərinə isə haqq qazandıрмаq istəmir. Belə olanda sinifdə açıq diskussiyaya şərait yaradır, sonda öz fikrimi bildirirəm. Çalışıram ki, şagirdlərimi həqiqətin hər şeydən öndə olduğuna, mə'nəvi saflığın ucalığına və müqəddəsliyinə inandırım.

B.Vahabzadənin "Həyat, sən nə şirinsən" (VI sinif), S.Vurğunun "Dörd söz" (VIII sinif), R.Rzanın

"Mən torpağam" (VIII sinif) şe'rlərinin tədrisində insan ləyaqətinin ucalığını, N.Gəncəvinin "Oğluma nəsihət" (VI sinif), Aşıq Ələsgərin "Aşıq olub tərki-vətən olanın" (VI sinif) şe'rlərinin öyrədilməsində insanın cəmiyyətdəki yüksək mövqeyini, E.Heminqueyin "Qoca və dəniz" (XI sinif) əsərində insan iradəsinin yenilməzliyini və s. görən şagirdlərdə yüksək əxlaqi keyfiyyətlər formalaşır.

Xalqımızın böyük oğulları yoxsul yaşasalar da, həmişə öz ləyaqətlərini uca tutmuş, şahlar, xaqanlar qarşısında belə alçalmamışlar. Böyük Nizami deyir ki, şair qarşısında padşah böyüklərin böyüyü, padşah qarşısında şair isə gədalərin gədasıdır.

Ləyaqət hər kəsin dəyəridir, insanlıq sifətidir. Ləyaqətini itirən adam həm dəyəri, həm də insanlıq sifətini itirmiş olur. Dünya nə'mətləri üçün başqalarının qarşısında əyilməmək, öz ləyaqətini saxlamaq ulularımızın gələcək nəsillərimizə ən böyük nəsihəti olmuşdur:

*Mən bir kəsə deyiləm xəzinədən
ötrü möhtac,
Əlimin zəhmətilə toxdur gözümlə,
deyil ac.*

Qızlarımız gələcəyin anaları - tərbiyəçiləridir. Bu gün informasiya bolluğu içərisində qızlarımızda milli dəyərləri tərbiyə etmək, qoruyub saxlamaq üçün birinci növbədə özümüzün şəxsi nümunəmizi, sonra isə bədii sözün tə'sir qüvvəsini əsas götürürük. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud"da Burla xatun, Baniçiçək, Selcan xatun, "Leyli və Məcnun" əsərində Leylinin anası, Ə.Məmmədxanlının "Buz heykəl"indəki ana obrazlarını geniş təhlil etməklə bu işin öhdəsindən gəlməyə çalışırıq. Hər vaxt da bu qənaətə gəlirik ki, sən azərbaycanlısan, sən Dədə Qorqud, Qazan xan, Babək, Koroğlu, Nizami, Nəsimi, Sabir, Tomris ana, Nüşabə, Həcər nəslinin davamçısısan.

Sən türk xalqına mənsub olmağınla, türk mə'nəviyyatına fəxr etməlisən.

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN "LEYLİ VƏ MƏCNUN" POEMASINDA LİRİK RİCƏTLƏR

**Samirə MƏRDANOVA,
BDU-nun Azərbaycan dili və
metodikası kafedrasının müəllimi.**

Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması klassik romantik poeziyanın ən yaxşı nümunələri sırasındadır, türkdilli klassik şe'rin isə ən yaxşı nümunəsi hesab olunur. Zəngin poetik dillə, əzəmətli bir pafosla yazılmış bu poemada lirika xüsusi yer tutur. Poema başdan-başa lirizmlə birləşmişdir, onun epik hissələri də lirizmdən xali deyil. Ancaq söhbət ondan gedir ki, epik hissələrdə lirik kənarlaşmalar var, üstəlik poema ayrıca lirik şe'rlərlə bəzənmişdir. Görkəmli alim R.Azadənin hesabladığına görə, poemada 23 qəzəl (əslində 24), iki rəbbə işlənmişdir.

Mir Cəlal Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasından danışaraq yazır: "Poema şəklində yazılan belə əsərlərin çoxunda biz lirikanın hər yerdə eyni dərəcədə olmadığını, təhkiyə səhnələrində azaldığını, ancaq tərənnüm yerlərində gücünü saxladığını görmüşük. Bu hökmü Füzulinin "Leyli və Məcnun"u haqqında vermək olmaz. Zahirən oxucuya belə gəlir ki, əhvalatın söylənmə, nağıl olunan və ya "Ravi"nin dilindən deyilən hissəsində

epik xüsusiyyətlər üstündür. Doğrudan da bu yerlərdə hadisənin cərəyanı, münasibətlərin obyektiv tərəfi danışılır. Əslində, qəzəllər lirik ricətlərin özündə gördüyümüz yüksək həyəcan burada da dərəcəsinə və qüvvəsinə saxlayır. Nə üçün? Əvvəla ona görə ki, əhvalatın inkişafı burada qəlb həyatının, ruhi həyəcanların inkişafı deməkdir. Bu həyəcanlardan kənarında heç bir zahiri və daxili epizod yoxdur. İkinci ona görə ki, böyük şair məişətdəki münasibətləri yox, bir-biri ilə qarşılaşan, üz-üzə gələn adi adamları yox, alovlanmaqda, yanmaqda olan iki vurğun qəlbin hədd bilməz həyəcan və tüğyanlarından doğub törəyir".

Bizim üçün maraqlı bu cəhətdir ki, M.Füzuli haqqında qiymətli tədqiqatları olan, "Füzuli sənətkarlığı" adlı monoqrafiyanın müəllifi "Leyli və Məcnun" poemasında epik və lirik birliyi qeyd edir, poemada lirik şe'rlərin mövqeyini nəzərə alır. Bu şe'rlərdən hansılarının lirik ricətlər hesab edilməsi başqa məsələdir. Füzuli haqqında daha çox tədqiqatları olan Həmid Araslı "Böyük Azərbaycan

şairi Füzuli" monoqrafiyasında yazır: "Leyli və Məcnun" əsəri bədii xüsusyyətləri e'tibarilə son dərəcə dolğun bir poemadır. Burada biz gözəl təbiət təsvirlərinə, şairin ricətlərində ümumiləşdirilmiş dərin mə'nə ifadə edən aforistik beytlərə təsadüf edirik". Mirzəğa Quluzadə "Füzulinin lirikası" monoqrafiyasında yazır: "Leyli və Məcnun" poeması yalnız içərisindəki qəzəllərə, lirik ricətlərə görə deyil, əsas mövzusu olan məhəbbətin məzmun və mahiyyətinə, baş qəhrəmanlarının xarakterinə görə də lirik-epik poema olub, böyük sənətkarın lirikası ilə əlaqədardır".

Göründüyü kimi, hər iki alim bu poemada lirik ricətlərin varlığını qeyd edir, lakin onlara aid konkret nümunələr vermirlər, ona görə də dəqiqləşdirmək olmur ki, onlar hansı hissələri lirik ricət hesab edirlər.

R.Azadə rus dilində yazdığı "Физули и его поэма "Лейли и Меджнун" ("Füzuli və onun "Leyli və Məcnun" poeması) məqaləsində yazır: "Qeysin qüdrətli və dövlətli atasının övladı (davamçısı) yoxdur və Allaha dua edir ki, ona oğul versin... Bu yerdə şair lirik ricət edir və bəşər nəslinin davam etdirilməsinin xeyri haqqında danışır". R.Azadə "Leyli və Məcnun"dan aşağıdakı şe'r parçasının ruscasını verir:

*Fərzəndsiz adəmi tələfdir,
Baqi edən adəmi xələfdir.
Nəsl ilə olur bəqayi-insan,
Nəzmi-bəşəri nizami dövrən.
Can cövhərinə bədəldir övlad;
Övlad qoyan qoyar həmin ad.*

R.Azadə sonra aşağıdakı beytləri də əlavə edir:

*Xoş ol ki, xələfdən ola xoşdil,
Dünyadan bir oğlu ola qabil.
Pirayəsi ola dostgahə,
Sərmayəsi ola izzü cahə.*

R.Azadə yazır: "Şair elə bil ki, uğursuz bir şeyə işarə edir.

Beləliklə, ata Allaha dua edir ki, ona oğul versin. Onun arzusu yerinə yetir - onun oğlu olur. Ancaq uşaq dünyaya gələn kimi göz yaş tökür. Şair poemanın fabulasını açmaq üçün bu hadisədən lirik vasitə kimi istifadə edir.

*Ol dəm ki bu xakdan düşdü,
Halını bilir fəğanə düşdü.
Axır günün əvvəl eyləyib yad,
Axıtdı sirişkü qıldı fəryad".*

Ancaq müəyyənləşdirmək olmur ki, tədqiqatçı bu parçanı ricət hesab edir, ya yox? Aydındır ki, bu dörd misra hekayətə daxildir, öz-özlüyündə lirik olsa da, epik səciyyə daşıyır, mə'lumat verir. Ancaq onun şair tərəfindən izahına aid hissəni ricət hesab etmək olar:

*Yə'ni ki: "Vücut dami-ğəmdir;
Azadələrin yeri ədəmdir.
Hər kim ki əsir olur bu damə,
Səbr etsə gərək gəmi-müdamə".*

R.Azadə məktəbə getməsi yasaq edilən, evdə dörd divar arasında saxlanan, bununla da Məcnundan əli üzülən Leylinin halını belə təsvir edir: "Leyli pərişandır. O kədərlidir. Onun nəsibi göz yaşları və zindan kimi içəridən-içəriyə yerləşmiş olan hərəm odalarıdır. Hadisə öz dramatikliyi ilə türəklərə işləyir, qəlbləri titədir. Lakin şair bu dramatik hadisəni həm də lirik bir planda verməyi bacarır. Drama (sonradan isə faciə) ilə lirika birləşir, hər yerdə bir vəhdət təşkil edir". R.Azadə bu lirik planı lirik ricətlər sistemində aid edirmi? Onun aşağıdakı sözləri buna müəyyən qədər aydınlıq gətirir. O yazır: "Füzuli "Leyli və Məcnun"da... yeri gəldikcə, hadisədən ayrılmadan, hər bir epizodla əlaqədar olaraq qəzəllər nəzmə çəkmiş-

dir. "Leyli və Məcnun"un tərkibinə daxil olan qəzəllər şairə personajların daxili aləmini açmağa, bunların həyəcan, əzab və iztirablarını daha bariz bir surətdə göstərməyə yardım edir, şair Füzulini aşiq Füzuli ilə bərabərləşdirib, eyniləşdirir".

Məktəbdə Leyli və Məcnunun məhəbbətinin başlanması haqqında danışılan yerdə, şair onu da nəzərə alır ki, bu məhəbbətin gizli qalması mümkün deyil, ancaq bunun qanunauyğunluğu ricətlə verilir:

*Eşq olduğu yerdə məxfi olmaz,
Eşq içrə olan qərar bulmaz.
Eşq atəşinə budur əlamət,
Kim baş çəkə söleyi-məlamət.*

Leylinin anası Leyli-Məcnun əhvalatından xəbər tutur və Leylini bu sövdadan çəkəndirməyə çalışır, "Neyçün özünə ziyan edirsən? Yaxşı adını yaman edirsən?", "Namusuna layiq işmidir bu?" - deyər onu danlayır. Həmin hissədə bir beytdə hekayətin başlanğıcı verilir, sonra şair ricət şəklində belə bir haşiyə çıxır:

*Tədbir ilə eşq zövq verməz,
Tədbir diyari-eşqə gərməz.
Eşq ilə riyə deyil müvafiq,
Rüsvay gərək həmişə aşiq.*

Bundan sonra hekayət davam etdirilir. Leyli anasının sözlərinə təəccübünü bildirir, belə bir anlayışa malik olmadığını deyir, daxilən isə yanır və dilindən "Fələk ayırdı məni cəvr ilə cananımdan, Həzər etməzmi əcəb naləvü əfğanımdan?" beyti ilə başlanan odlu bir qəzəl deyir. Bundan sonra şair, saqiyyə müraciətlə lirik bir haşiyə çıxır. Biz bunu, eyni zamanda lirik ricət nümunəsi hesab edirik.

*Saqi, gətir ol meyi-muğani,
Kim udalım gəmi-cahani!
Rəhm eylə ki, qəsd-i-can edər gəm,
Bağrım sitəm ilə qan edər gəm.*

*Qil əqlimi badə ilə zail,
Çərxin sitəmindən eylə gəfil.
Fəryad ki, çərx bivəfadır,
Daim işi cövr ilə cəfadır.
Bir adət ilə mədarı yoxdur.
Dövrünün e'tibarı yoxdur.
Gər həmnəfəs etsə iki yarı,
Bir yerə gətirsə iki zarı,
Əlbəttə, səbəb salar arayə,
Onları əsir edər bəlayə.
Billah, nə yamandır aşinalıq,
Çün vaqə olur yenə cüdalıq.*

Bu ricət (saqınamə) "Təmamiyi-süxən" başlığı ilə verilmişdir. Poemada belə "Təmamiyi-süxən"lər çoxdur. Biz onların hamısını ricət hesab etmirik. Məsələn, zahirən yuxarıdakı strukturda olan bir formaya diqqəti cəlb edək: 1) Leylinin halı - Leylinin dilindən çıxan yanıqlı qəzəl - "Təmamiyi-süxən". 2) Məcnunun halı - Məcnunun dilindən çıxan yanıqlı qəzəl - "Təmamiyi-süxən". Birinci "Təmamiyi-süxən"i ricət kimi təqdim etdiyimiz halda, ondan xeyli kiçik (dörd misra) olan ikincini ricət hesab etmirik. Çünki bu ikincidə hekayət davam etdirilir:

*Söz müxtəsər, ol əsiri-sevda
Bir növ ilə oldu xəlqə rüsva,
Kim Qeys ikən, oldu adı Məcnun,
Əhvalını etdi gəm digərgün.*

Poemada Leyli ilə Məcnunun müqayisəsini verən geniş və mənalı bir lirik ricət var. Şair, bir gəzintidə, uzaqdan-uzağa olsa da, Leyli ilə Məcnunu görüşdürür, "Məcnuna müqabil oldu Leyli, Bəhriğəmə etdi dərd seyli", - deyir, ricətə çıxır:

*Leyli demə-şəm-i-məclisəfruz,
Məcnun demə-atəşi-cigərsuz.
Leyli demə-cənnət içrə bir hur,
Məcnun demə-zülmət içrə bir nur.
Leyli demə-övcü-hüsnə bir mah,
Məcnun demə-mülki-eşqə bir şah.
Leyli demə-bir yeganeyi-dəhr,*

*Məcnun demə -bir fəsaneyi-şərh.
Leyli-çəmən-i-bəla nihali,
Məcnun-fələki-vəfa hilali.
Leyli - məhi-asimani-həşmət,
Məcnun-şəhi-kışvəri-mələmət.
Leyli - səfi-əhli hüsn əmiri,
Məcnun - səri - kuyi-ğəm fəqiri.
Leyli işi - işvəvü girişmə,
Məcnun gözü yaşı çeşmə-çəşmə.
Leyliyi nişati-hüsn kamı,
Məcnunü bəlayi-eşq damı.
Leyliyi lətafəti-dilaray,
Məcnunü mələməti-ğəməfzay.
Leylidə kəməli-hüsn ilə zövq,
Məcnunda cəməli-Leylidə şövq.
Leyli - sədəfi-həyayə bir dürr,
Məcnuna onunla min təfəxiir.
Leyliyə visali-dust meyli,
Məcnunda həm arizuyi-Leyli.*

Şair bu ricət -müqayisədən sonra "Ol iki səhiqətü səmənber, Bir-birinə oldular bərabər", - deyər hekayətini davam etdirir.

Poemanın "İbn Sələmin Leyli vəslinə rağib olduğu..." bəhsi Saqiyyə müraciətlə başlanır, üç beytlik bu müraciətdən sonra şairin dünya haqqında düşüncələrinin ifadəsini verən və "Dünya işi e'tibarsızdır", - misrası ilə başlanan ricət verilir. Dörd beytdən ibarət olan bu ricət İbni Sələmlə əlaqədar gələcək hadisələrin gedişindən xəbər verir. Həmin hissədə olan dörd səhifəyə yaxın həcmdəki "Təmamiyi-süxən"də hekayətlə bağlı belə bir həkimanə ricət edir və Leylinin İbni Sələma münasibətinin qanunauyğunluğunu təsdiqləyir.

*Bir rəsmi-qədimdir cahanda,
Sud istəyən istəmək ziyan da.
Canan diləyən cəfayə dözmək,
Gəmi istəyən əjdəhayə dözmək.
Eşq əhli məhəbbət etsə izhar,
Əvvəl onu imtahan edər yar.
Gər görsə onun cəfayə səbrin,
Kəsrini edər təmam cəbrin.
Gər görməsə cövrə ehtimalın,
Salmaz ona sayeyi vüsəlin.*

Başqa bir "Təmamiyi-süxən"də də buna oxşar cəhət var. Ancaq əvvəllində ricət hekayətin ortasında idisə, burada "Təmamiyi-süxən" ricətlə başlanır və burada şair, eşq haqqında lirik düşüncələrini ifadə edir; eşq ilə hüsnun bir-birini şərtləndirdiyini nəzərə çatdırır.

*Ərbabi-kəmalə ol əyamdır.
Kim hüsn ilə eşq tovəmandır.
Hüsn ayineyi-cahannümadır,
Keyfiyyəti-eşq ona ciladır.
Hüsn olmasa, eşq zahir olmaz,
Eşq olmasa, hüsn mahir olmaz
Hüsn olmasa, eşqdən nə hasil?
Mə'suq edər əhli-eşqi kamil.
Olmaz isə eşq, hüsn olur xar,
Eşq ilədir əhli-hüsnə bazar.*

Poemanın sonuna yaxın, "Cavabiməsələ" adlı bir şe'r parçası var. Bu, dövrünün, fələyin (gərdunun) şairə ittihamı və ondan cavab istəməsinə cavabdır. Şairə irad tutulur ki, o (şair) sözü bəhanə edərək, Leyliyə, Məcnuna, İbni Sələma... əzab veribdir. Şair isə özünü xitabən sözə, şe'rə inam aşılایıb, sözü ürək xəzinəsinin gövhəri adlandırır, şe'rə inam təlğın edir, "Söz" qəzəlidən də iki misrını yada salır: "Can sözdür, əgər bilirsə insan, Cözdür ki, deyərlər, özgədir can".

Qəzəl - ricət məsələsinə qayıdaq. Poemada istifadə edilmiş 24 qəzəldən, fikrimizcə, üçünü lirik ricət kimi qəbul etmək olar. Qalan 21 qəzəl epik hissələrdən gözlənilməz ayrılma deyil, epik hissələrdə bu davam haqqında qeydlər də var. Məsələn, belə qeydlər: "Bu bir qəzəli oxurdu hər dəm", "Ol xəstə bu şe'ri etdi bünyad". "Bu şe'ri nə xoş demiş bir ustad", "Bu şe'r idi hər dəm etdiyi zikr" və s. Mətnlə, hekayətlə belə bağlılıq (bu həm də qrammatik bağlılıqdır) ricət

üçün xarakterik cəhət deyil. Dörd qəzəlin isə əsas mətnlə belə bağlılığı yoxdur. Yəni epik hissədə, belə bir qəzəlin oxunacağı haqqında qeyd yoxdur. Bunlar Leylinin və Məcnunun dilindən şairin öz dediyi "Aşiq oldur kim, qılır canın fəda cananına", "Yarəb, kəməli-bərgəhi-kibriya həqi!", "Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir" mətləli qəzəlləridir. Başqa bir qəzəl haqqında da epik mətnin sonunda qeyd yoxdur, lakin o qəzəli ricət kimi qeyd etmərik, çünki bu qəzəl epik hissədə Məcnunun yalvarışlarının lirik davamıdır.

Firidun bəy Köçərli yazır: "Leyli və Məcnun" dastanında o qədər hikmətamiz sözlər, dərin fikirlər, nazik iymələr və dəqiq işarələr, şairanə nəğmələr və fəlsəfanə şe'rlər vardır"... F.B.Köçərlinin saydığı bu məziyyətlərin ifadəsində lirik ricətlərin də xeyli payı var.

M.Füzulinin digər poemalarında da lirik ricətlərə və ya belələrinə yaxınlaşan lirik şe'r parçalarına təsadüf edilir. Məsələn, şairin "Söhbətül əsmar" və "Bəngü Badə" əsərlərinin sonlarındakı şe'r parçalarını lirik ricətlər kimi qəbul etmək olar. Bağda meyvələrin, bostandakıların deyişmələrini, özlərini öymələrini gören şəxs bu hala dözməyib "Tərk eylədi ləzzəti-cahani". Buradaca şairin səsi eşidilir və cisət başlanır. "Dünya işinin mədarı yoxdur" misrası ilə başlanan ricət də şairin dünyanın vəfasızlığı haqqında düşüncələri ifadə olunur və poema bununla yekunlaşır. "Bəngü Badə" də belə şe'rlə başa çatır. Bu şe'r şairin bağışlanmaq üçün Allaha müraciətidir. "Tövbə, ey kirdigari-üzr pəzir!" müraciəti ilə başlanan bu şe'rdə belə bir misra da var: "Var ümidim ki, üzrüm ola qabil".

"Yeddi cam"da da ricətlərə yaxınlaşan misralar var.

M.Füzulinin nəsrə yazılan "Rindü Zahid" əsərinin mətni şe'r parçaları ilə müşayiət edilir. Bu şe'rlərin çoxu əsərin süjetinin tərkib hissələridir və epik xarakterlidir, hadisələrin gedişi haqqında mə'lumat verir. Bəziləri isə müstəqil olmaqla şairin ümumi estetik, fəlsəfi düşüncələrinin ifadəsini verir. belələrini lirik ricətlər sisteminə aid etmək mümkündür. Məsələn, əsərin sonunda ata (Zahid) ilə oğul (Rind) ümumi fikrə gəlib mübahisəyə son qoyurlar. Hekayətin sonu belədir: "Axırda Zahid arif Rindin tənbehi ilə öz işlərinin aynasından riya tozunu sildi. Rind vəqif Zahidin nəsihəti ilə öz surəti-halını tövbə bəzəkləri ilə zینətləndirdi. Hər ikisi müxalifət və ziddiyyətdən əl çəkdilər. Vəhdət dərəcəsinə çatdılar və məhəbbət yolunu tutdular". Bu mə'lumatdan sonra aşağıdakı şe'r parçası gəlir və əsər sona yetir.

*Fəna yolunda ağıllı ilə dəli birdir,
Dənizin dibində daş ilə inci birdir.
Əgər yaxşı ilə pislik e'tibarı ortadan qalxsa,
Məscid ilə meyxanə birdir.*

Bu bir başqa söhbətin mövzusu-
dur ki, belə hallarda, yəni nəsr əsərlərində ricətdən danışmaq olar, ya yox? Fikrimizcə, nəsr əsərlərində nəinki şe'r formasında ricətdən, hətta nəsrə verilən ricətdən - lirik xarakterli bədii haşiyələrdən danışmaq mümkündür. Azərbaycan bədii nəsrinə buna nümunələr verir. Bu məsələ, ümumən, "Rindü Zahid"lə əlaqədar dediklərimiz bizim mövzumuza aid deyil, yeri gəlmişkən o haqda qeydlər etdik.

ADLIQ HALLI FE'LI BİRLƏŞMƏLƏRİN SİNTAKTİK MÖVQEYİ

Zöhrə NƏBİYEVA,
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi.

Adlıq hallı fe'li birləşmələr, tərəflərinin, eləcə də əsas tərəfinin fe'li bağlama, fe'li sifət və ya məsdərlə ifadə olunmasından asılı olmayaraq, bütöv halda cümlənin mürəkkəb üzvü kimi təhlil edilir. Bu məsələdə fikir ayrılığı yoxdur. Fe'li birləşmələrin hansı cümlə rolunda çıxış etməsi çox müxtəlifdir. Bu cəhətdən adlıq hallı fe'li birləşmələrin ikinci tərəflərinin ifadəsinin fərqi var. Məsələn, ikinci tərəfi fe'li bağlama ilə ifadə olunan adlıq hallı fe'li birləşmə ilə ikinci tərəfi fe'li sifətlə ifadə olunan adlıq hallı fe'li birləşmələrin rolu eyni deyil, bunlar arasında uyğunluq ola bilər; bəzən biri digərini əvəz edə bilər. Lakin bütövlükdə onların rolu eyni deyil. Bütövlükdə adlıq hallı fe'li birləşmələr cümlənin dörd üzvü rolunda - mübtədə, tə'yin, tamamlıq və zərflilik rolunda çıxış edə bilər.

Mübtədə rolunda ikinci tərəfi məsdərlə və substantivləşmiş fe'li sifətlərlə ifadə olunan adlıq hallı fe'li birləşmələr çıxış edir. Adlıq hallı fe'li birləşmələrin mübtədə rolu məhduddur. Bu-

nun, əsasən, iki səbəbi var: a) əsas tərəfi məsdərlə ifadə olunan adlıq hallı fe'li birləşmələrin müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduqca az işlənməsidir. b) İkinci tərəfi fe'li sifətlə ifadə olunan adlıq hallı fe'li birləşmələrdə fe'li sifətlərin təsadüfdən-təsadüfə substantivləşməsidir. O da nəzərə alınmalıdır ki, bu birləşmələrin ikinci tərəfində işlənən məsdər və substantiv fe'li sifətlər heç də həmişə adlıq halda olmur. Məsələn: **Köpəklər hürməklə** karvan dayanmaz! (S.Vurğun). Cümlədəki **köpəklər hürməklə** adlıq hallı fe'li birləşməsinin ikinci tərəfindəki məsdər qoşma ilə işlənmiş və birləşmə mübtədə rolunda olmamışdır. **Qadın isə irişdiyindən** dodağı sallanmışdı (S.Əlizadə). Bu cümlədə adlıq hallı fe'li birləşmənin ikinci tərəfində olan fe'li sifət substantivləşmişdir, lakin o çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş, nəticədə birləşmə mübtədə rolunda olmamışdır.

Ancaq bu dediklərimiz, haqqında danışdığımız adlıq hallı fe'li birləşmələrin mübtədə rolu inkar etmir. Məsələn:

*Gül budağın gül əyər,
Yel əsdikcə tel əyər.
Oğul ölmək göz tökər,
Qardaş ölmək bel bükər.*

Digər bir misal: Amma bu **Allah vurmuş** oxuyub babı olub (C.Cabbarlı).

Tamamlıq rolunda. Tamamlıq rolunda əsas tərəfi substantivləşmiş fe'li sifətlərlə ifadə olunan adlıq hallı fe'li birləşmələr çıxış edir. Məsələn: **Mən yazanı** öz əlilə yarananlar sağ olsun (S.Vurğun); Sən mən deyənə qulaq asmırsan.

Tə'yin rolunda. Bu rolda əsas tərəfi fe'li sifətlə ifadə olunmuş adlıq hallı fe'li birləşmələr çıxış edir. Belə nümunələrin işlənməsi adi haldır: **Sən çəkdiyin** soyuq ahlər buludlara toxundu; **Qatır dırnaq salan** qayalıqları Bir yeni qüdrətlə yarıb keçdiniz (S.Vurğun).

Zərflilik rolunda. Adlıq hallı fe'li birləşmələrin zərflilik rolunda çıxışına olduqca tez-tez rast gəlmək olur. Bu rolda ikinci tərəfi fe'li bağlamalarla və fe'li sifətlərlə ifadə olunan adlıq hallı fe'li birləşmələr çıxış edir.

a) Adlıq hallı fe'li bağlama birləşmələri heç bir əlavə köməkçi vasitə olmadan zərflilik kimi çıxış edir. Bu tipli fe'li birləşmələrin cümlədəki əsas vəzifəsi zərflilikdir, onlar cümlənin başqa üzvləri rolunda çıxış edə bilmir.

- *Anda, -əndə* şəkilçili fe'li bağlamalarla əmələ gələn adlıq hallı fe'li birləşmələr: **Müzakirələr qurtaranda** görüşüb ayrıldıq. **Biz səndən ayrılanda** Yanıq dağın üstündə ildırımlar çaxırdı (R.Rza).

- *Dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə* şəkilçili fe'li bağlamalarla formalaşan adlıq hallı fe'li birləşmələr-

lə ifadə olunanlar: **O çaldıqca** könüm quşu köksüm içrə olmur aram. **O yazdıqca** bu kəlməni xəyalında güldü yaz (Qabil).

- *Kən* şəkilçili fe'li bağlamalarla formalaşan adlıq hallı fe'li birləşmələrlə ifadə olunanlar. Bu o deməkdir ki, **könüllər sevilirkən** dəllallar susmalıdırlar (C.Cabbarlı).

- *Madan, -mədən* şəkilçili fe'li bağlamalarla formalaşan adlıq hallı fe'li birləşmələrlə ifadə olunanlar.

Erkən günəş tellərini yer üzünə

saçmadan,

Ceyranlar öz sürüsüylə səhralara

qaçmadan,

Mütəfəkkir düşündüm bir xəyalın

izincə

(S.Vurğun).

- *Inca, -incə, -unca, -üncə* şəkilçili fe'li bağlamalarla formalaşan adlıq hallı fe'li birləşmələrlə ifadə olunanlar: **Əfsanə cavab verincə**, Atlas xanımın köməkçiləri Əfsanəni dövrələyib danlamaqdan qalmayırdılar; Ancaq Ceyhunun necə oxuduğunu bilən ata-anası **təhsil ili başa çatınca**, yenə də və yenə də Ceyhundən fəxri fərman gözləyirdilər (S.Rəhimov).

Başqa fe'li bağlama formaları (-alı, -əli; -muş, -miş, -muş, -miş... şəkilçili) ilə yaranan adlıq hallı fe'li birləşmələr də zaman zərfliyi rolunda çıxış edə bilər: **İnsan oğlu bir ömürlük sıxıntıdan qurtulalı**, Səhərlərə müjdə verir hər vicdanın istiqlalı (S.Vurğun). **Hər bir arzusunun özü deməmiş** anlamağa və əməl etməyə çalışan mən, indi onun sözündən çıxırdım (C.Cabbarlı).

Əsas tərəfi fe'li bağlamalarla ifadə olunan adlıq hallı fe'li birləşmələr qarşılıq-güzəşt zərfliyi rolunda da çıxış edir. Fe'li bağlamalı adlıq hallı fe'li birləşmələrin bu rolda çı-

xışı zəif inkişaf etmişdir. Bu rolda əsasən *-a -a, -ə -ə* şəkilçili fe'li bağlamalarla formalaşan adlıq hallı fe'li birləşmələr çıxış edir: **Mən dura-dura**, hər yerdə onun sözünü danışrlar (M.İbrahimov).

Rəsul Rzanın xatirat məzmunlu "Poeziya zəhmət və ilhamdır" adlı yazısında belə bir cümlə var: **Müharibə** hələ buralardan çox uzaqlarda **olduğuna baxmayaraq**, müharibə qoxusu havanı doldurmuşdu. Bu cümlədə Azərbaycan dilinin sintaksisinə uyğun olmayan bir forma görürük. Belə ki, Azərbaycan ədəbi dilində *-araq, -ərək* şəkilçili fe'li bağlamalar adlıq hallı fe'li birləşmə əmələ gətirə bilmir. Ancaq verilmiş misalda həmin formalı fe'li bağlama adlıq hallı fe'li birləşmənin əsas tərəfi kimi işlənmişdir. Həmin birləşmə belədir: **müharibə olduğu baxmayaraq**. Cümlənin ayrıca mübtədə (müharibə qoxusu) və xəbəri (doldurmuşdu) var. Cümlənin fe'li birləşmədən əlavə hissəsi belədir: **müharibə qoxusu havanı doldurmuşdu**. Ancaq elmi ədəbiyyatda bu tipli formalar xeyli əvvəllər fe'li bağlama kimi verilmişdir. *-a -a, -ə -ə* şəkilçili fe'li bağlamaların adlıq hallı fe'li birləşmələrdə iştirakında da Azərbaycan dilinin bu sahədəki qaydaları cəhətdən istisna təşkil edən anları var. Azərbaycan dilçiliyində müəyyənləşdirilmişdir ki, bu fe'li bağlama formaları cümlədə, əsasən, təzi-hərəkət zərfliyi rolunda olur. Hətta Azərbaycan dilinə aid dərsləklər, digər qrammatika kitablarında uzun zaman təzi-hərəkət zərfliyi kimi izah edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1959-cu ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan dilinin qrammatikası"

(II hissə. Sintaksis) kitabında (səh. 163) təzi-hərəkət zərfliyindən danışılarkən belə bir cümlə verilir: **"On dəqiqə keçmədi ki, beş tonluq maşın gurultu sala-sala yaxınlaşdı, yırgalanıb körpüyə yan aldı"** (M.Süleymanov). Cümlə belə izah edilir: "Bu cümlədəki **gurultu sala-sala** təzi-hərəkət zərfliyi isim (**gurultu**) və mürəkkəb təzi-hərəkət zərfliyi ilə (**sala-sala**) əmələ gəlmiş tərkiblə ifadə edilmişdir". Yalnız bunlar 1960-cı illərdən başlayaraq, qrammatika kitablarında fe'li bağlama kimi təqdim olunmuşdur. Məsələn, Azərbaycan EA-nın 1960-cı ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan dilinin qrammatikası" (I hissə. Morfologiya) kitabında Z.Budaqova belə formaların əvvəllərdə zərfliyi kimi təqdim edildiyini nəzərə alıb belə bir qeyd verərək yazır: "Onları zərflərə aid etmək, bircə, doğru olmaz" (səh.225). Ancaq elmi ədəbiyyatda bu tipli formalar xeyli əvvəllər fe'li bağlama kimi verilmişdir. Sonra müəllif bunlara aid cümlələrə də misallar verir və bu misallarda da həmin fe'li bağlamalar təzi-hərəkət zərfliyi rolundadır.

Ancaq belə fe'li bağlamalar bu rolda adlıq hallı fe'li birləşmənin əsas tərəfi kimi çıxış edə bilmir. Lakin bəzi istisnalar var. Məsələn, S.Vurğunun "Azərbaycan" şe'rinə belə bir bəndə diqqət yetirək:

*Min Qazaxda köhlən ata,
Yalmanına yata-yata,
At qan tərə bata-bata,
Göy yaylaqlar belinə qalx...*

Burada *-a -a* şəkilçili iki fe'li bağlama var: **yata-yata, bata-bata**. Birinci fe'li bağlamanın adlıq halda sözü yoxdur, o, adlıq hallı fe'li birləşmənin əmələ gəlməsində iştirak etməmişdir və birbaşa təzi-hərəkət

zərfliyi kimi çıxış etmişdir. İkinci fe'li bağlama isə **at** sözü ilə adlıq hallı fe'li birləşmə əmələ gətirmişdir. Burada **bata-bata** fe'li bağlaması cümlənin xəbəri olan **qalx** sözünün bilavasitə tərzini bildirmir, ancaq cümlə təhlilində onu **at** sözü ilə birlikdə (at qan tərə bata-bata) təzi-hərəkət zərfliyi kimi izah etmək lazım gəlir.

Buna bənzər başqa bir misala nəzər salaq. Bu da S.Vurğunun "Bayraqdar" şe'rinəndir:

*Boran qopub, yel əsəndə,
Göydən alov yağa-yağa,
Daşlarından tüstü qalxan
Cəbhələrə sən də vardın.*

Bu şe'r bəndində **yağa-yağa** fe'li bağlaması **alov** sözü ilə bağlıdır və onunla birlikdə adlıq hallı fe'li birləşmə əmələ gətirmişdir (alov yağa-yağa).

Bütün bunları nəzərdən keçirdikdən sonra bir daha bu fikri təsdiq etmək olur ki, *-a -a, -ə -ə* şəkilçili fe'li bağlamalar təzi-hərəkət mənasında adlıq hallı fe'li birləşmə əmələ gətirə bilmir, lakin istisnalar var. Həm də bu istisnalar səlis və təmiz ədəbi dili olan sənətkarların dilində özünü göstərir. Onda belə təsəvvür yaranır ki, bu forma bir növ qanunauyğundur. Yuxarıda gətirdiyimiz misallar Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında və inkişafında xüsusi rol oynamış Səməd Vurğunun əsərlərinin dilindəndir. Görkəmli Azərbaycan şairi Nəbi Xəzrinin əsərlərinin dilinin dürüstlüyü də oxucuya mə'lumdur. Onun şe'rlərinin dilində də belə misallar var.

*Yollara baxdıqca
Mən yana-yana
Bə'zən
Ürəyimdən*

Bir sual keçir.

b) Yuxarıda qeyd etmişik ki, əsas tərəfi fe'li sifətlərlə ifadə olunan adlıq hallı fe'li birləşmələrin əsas rolu təyin kimi işlənməkdir. Bu vəzifədə həmin birləşmələr birbaşa çıxış edir, zərfliyi rolunda isə belə adlıq hallı fe'li birləşmələr əlavə sözlərin köməyi ilə zərfliyi rolunda ola bilər. Onlar zərfliyin aşağıdakı növləri rolunda çıxış edir.

Zaman zərfliyi rolunda: Qaranlıqlar çökən zaman düz yolu mu azardım. Günəş azca çıxan kimi çəkilərdik bağlara (N.Xəzri). Nikolay padşah o dünyaya gedən ili, mən bu dünyaya gəlmişəm. Qızıl Arslan Həmədandan çıxdığı zaman Məhərrəm ayı daxil olmuşdu.

Təzi-hərəkət zərfliyi rolunda: Ah, ey mənim mənfur bəxtim, sən bir dəfə də **mən düşündüyüm kimi** düşünsəydin! (M.S.Ordubadı)

Qarşılıq-güzəşt zərfliyi rolunda: Nə isə, **hər şey aydın olduğu halda**, düyün bircə bu idi (S.Rəhimov).

Səbəb zərfliyi rolunda: Siz kəndlilərinizi özünüzə qardaş **bildiyiniz üçün** ümidvaram ki, özünüzdən, qardaşlarımızın qətl və qarət olunmasına razı olmazsınız (C.Cabbarlı).

Adlıq hallı birləşmələrin münasibət bildirmək mənası da var. Bu vaxt onlar ara sözlər kimi çıxış edir. Məsələn: **Aşıq Əziz demişkən**, kəndimizdə qız tapılmır, daha oğlanlara nə gəlib (M.Hüseyn); **Birdən, bir şey yadına düşmüş kimi**, ayağa qalxdı (M.Cəlal).

Adlıq hallı fe'li birləşmələrin sintaktik rolu məsələsi xüsusi bir mövzudur. Biz burada ümumi təsəvvür üçün problemə nəzər saldıq və aydındır ki, onu tam incəlikləri

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏKİZ CÜMLƏLƏR

Elbəyi MAQSUDOV,
Naxçıvan Dövlət Universiteti.

ilə əhatə etməyə çalışmadıq.

Əkiz cümlələr termini dilçilik ədəbiyyatında yoxdur. Onun sinonimi kimi həm də **omiform cümlələr** termini işlətmək olar ki, buna da dilçilik əsərlərində rast gəlinmir. Lakin, bizcə, omiform sözünün Azərbaycan dilində ən yaxşı sinonimi, qarşılığı, "formaca oxşar", "eyni" mənasını bildirən əkiz, əkiztay sözləridir.

Bu terminin yaradılmasında zərurət dilimizdəki omonim və omograf sözlərin birgə, fəal iştirakı ilə düzələn cümlələrin necə adlandırılması ehtiyacından irəli gəlir. Dilçilik ədəbiyyatında omiformluq, omografliq təşkil edən cümlələr haqqında məlumatlar yoxdur və ya çox azdır. Haqqında yazmaq istədiyimiz cümlələrdə isə həm omiformluq, həm omonimlik, həm də omografliq xüsusiyyətləri özünü daha çox göstərir. Bu sahələri əhatə edən ortaq termin olmadıqından dilçilik ədəbiyyatında daha çox işlək olan omiform termini seçdik.

Ümumi dilçilik üçün omiform cümlələr termini işlətmək daha məqsədəuyğundursa, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində onun sinonimi olan əkiz cümlələr termini daha uğurludur. Çox hörmətli dilçi alimlərimizi və bu sahə ilə maraqlı olanların hamısını bu haqda düşünməyə və lazı-

mi fikir söyləməyə dəvət edirik.

Omonimlər haqqında müəyyən səpgidə məlumatlar olsa da bu sahədə daha ətraflı və sanballı tədqiqat aparmış Həsərət Həsənovun "Müasir Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti" kitabının adını xüsusi qeyd etmək olar. Tədqiqatda omonimiya, omonim sözlər, onların inkişaf və yaranma yolları elmi əsaslarla şərh olunmuşdur.

"Omonimlərin təsnifi" bölməsində isə omonimlər mənşələrinə, mənbələrinə, morfoloji quruluşlarına, tərkibinə, mənalara görə qruplaşdırılaraq geniş təhlil edilmişdir. Müəllif omonim cümlələr məsələsinə də öləri toxunub. Lakin bu bir faktır ki, tədris prosesində, şifahi və yazılı nitqdə omiform-əkiz cümlələrdən geniş şəkildə istifadə olunur. Bu cümlələr müəyyən mətn, rəbitəli nitq daxilində olduğundan onların omiformluğu o qədər də hiss olunmur. Ancaq məndən, rəbitəli nitqdən kənarında belə cümlələrin mənasını dəqiqləşdirmək heç də asan deyildir. Yazılışca, çox vaxt isə tələffüzçə də eyni olan belə cümlələr təklikdə - rəbitəli məndən, nitqdən ayrı işlənərkən onun hansı mənanı bildirdiyini dəqiqləşdirmək üçün mütləq müəyyən əlavə suallar verilir. Cümlədəki fikri dəqiqləşdirmək məqsədilə lazım sözlərə *nə?*, *hansı?*, *nəyin?*, *kim?* və s. suallardan biri verilir. Məsələn, "Üzümi yu-

dum" cümləsində üzümü sözüne *nəyi?*, *hansı?* sualları verilir. Yəni yuyulan əşyanın giləmeyvə, yaxud birinci şəxsin təkinə aid olan bədən üzvü, sifət, yanaq mənasında olduğunu dəqiqləşdirmək üçün bu suallardan biri verilir. Əkiz cümlələrdə lazım olan obyekt, sözü, mənanı, fikri dəqiqləşdirmək üçün çox vaxt qoşa: *kim?-hansı?*; *nəyi?-harada?*; *kim?-nə?*; *nə?-hansı?* və s. bu kimi suallardan istifadə olunur. Məsələn, "Ovçu üzürdü" cümləsində **üzürdü** sözünün mənasını dəqiqləşdirmək üçün *nəyi?-harada?* qoşa sualları verilir.

Yuxarıdakı cümlə "Ovçu ovun başını üzürdü" mənasında işlənərək *nəyi?*, "Ovçu göldə üzürdü" mənasını bildirdikdə isə *harada?* sualına cavab olur.

Bəzən əkiz cümlələrdə omiform sözlər daha çox mənalarda işlənə bilirlər. Belə halda ona verilən sualların da sayı çoxala bilər. Elə yuxarıdakı "Ovçu üzürdü" cümləsində "üzürdü" sözü başqa bir mənadada (Ovçu bizi intizardan üzürdü) işlənərək *nədən?-niyə?* suallarından birinə cavab olur. Rəbitəsiz məndən və nitqdən ayrı işlənən belə əkiz (üçəm) cümlələrdə mənanı dəqiqləşdirmək çox çətin-dir.

"Adil bizə baxırdı" - "Adil bizə baxırdı" kimi əkiz cümlələrdə söhbətin kimdən və ya nədən getdiyini dəqiqləşdirmə aparmadan demək mümkün deyil. Belə əkiz cümlələr müxtəlif omonim qoşalıqların iştirakı ilə formalaşır. Əkiz cümlələrin bir qismi də mənsubiyyət və ya hal şəkilçiləri qəbul etmiş isimlərlə digər söz köklərinin omiformluğundan irəli gəlir. Məsələn, "Qarı təmizlədi" - "Qarı təmizlədi"; "Kürəyə əl vurdum" - "Kürəyə əl vurdum"; "Əlini tutdum" - "Əlini tutdum" və s. bu tipli cümlələrdə qarı, kürəyə, əlini

sözləri omiformluq təşkil edirlər. Bir tərəfdəki qarı, kürək, əli sözləri digər tərəfdəki cümlələrdə təsirlilik hal şəkilçisi qəbul etmiş, qar, yönlük hal şəkilçili kürə və üçüncü şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçisi ilə təsirlilik hal şəkilçisi qəbul etmiş sözlərilə omiformdurlar. Elə bu omonim qoşalıq həm də cümlələrin omiformluğunu yaratmışdır. Omiform-əkiz cümlələr müxtəlif nitq hissələrinin və ya sabit söz birləşmələrinin iştirakı ilə formalaşan omiform sözlər vasitəsilə düzələ bilər. Məsələn,

"Get tut gətir" əkiz cümləsində isim fe'llə;

"Ovçu üzürdü" əkiz cümləsində fe'l fe'llə;

"Mən topu gətirdim" cümləsində isim isimlə;

"Uzaqdan düz görünürdü" cümləsində isim zərflə;

"O, gündə kitab oxuyurdu" cümləsində yer zərfi zaman zərflə;

"O kökdür" cümləsində isim sifətlə;

"O əldən düşmüşdü" cümləsində isə sabit söz birləşməsi isim-fe'llə omiformluq təşkil etmişdir.

Türk dillərində belə cümlələr çoxdur. Bu da, əsasən, onunla əlaqədardır ki, türk dili bir hecalı omonim sözlərlə-fe'llərlə daha zəngindir. Məsələn, qaz, yaz, sal, düz, qan, at, çal, al və s. bu tipli sözlər həm fe'l, həm isim, bəzən-sə sifət yerində də işlənə bilirlər. Yazılışca eyni olan və tərkibcə eyni sözlərdən düzələn cümlələrin özlərini də iki yerə ayırmaq olar:

1. Omiform cümlələr.

2. Omograf cümlələr.

Omiform cümlələr həm yazılışca, həm də tələffüzçə eyni olur. Bu cümlələrdə əsas məna omonimlik təşkil edən sözlərin dəqiqləşdirilməsi ilə müəyyənləşir. "Həsən top atır", "Şama dəvət

olunmuşdum", "O kökdür", "Bu malları hara aparırsan?" kimi cümlələr omonimlik təşkil edir.

"Günəşin rəngi saralmışdır" cümləsində söhbətin planetlərdən biri olan Günəşdən, yaxud şəxs, qız adı bildirən Günəşdən getdiyi mə'lum olmur. Bu cümlədə Günəş sözünə *kimin?* və ya *nəyin?* suallarından biri verildikdən sonra söhbətin hansı obyektəndən getdiyi mə'lum olur. Belə omoform cümlələr o zaman yaranır ki, şəxs adları coğrafi adlarla, səma cisimlərinin, bitki, heyvan və s. adları ilə omonimlik təşkil edir. Daha dəqiq desək, isimlərin həm şəxs, həm coğrafi ad bildirməsi, ümumi isimlərin xüsusiləşməsi və ya əksinə xüsusi isimlərin ümumiləşməsi zamanı əmələ gəlir. Məsələn, Venera, Şəlalə, Aslan, Səma, Ulduz, Məstan, Dağlar, Araz, Təbriz, və s. ümumi olmaqla *kim?*, *nə?* suallarından birinə cavab ola bilirlər. Odur ki, insan adlarının digər adlarla omonimlik təşkil etməsi omoform cümlələrin yaradılması üçün əsas bazadır. "Şəlalənin səs-küyündən qulaq tutulurdu", "Aslan yaralanmışdır" kimi cümlələr rabitəli nitqdən ayrılıqda işləndikdə söhbətin kimdən, nədən və ya haradan getdiyini müəyyənləşdirmək olduqca çətindir.

Əkiz cümlələrin hansı mə'nada işləndiyi şifahi nitqdə heç cür seçilməsə də, yazılı nitqdə orfoqrafiyasına və durğu işarəsinə görə fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərinə görə yazılı nitqdəki əkiz cümlələri üç qrupa ayırmaq olar:

a) Yalnız orfoqrafiyasına görə fərqlənənlər;

$\begin{matrix} \bar{I} \\ i \end{matrix}$ İlham hərdən bizə də gəlir". "Mən $\bar{A}$ arzuma çatdım."

b) Durğu işarələrinə görə fərqlənənlər;

"Əli, Kərimovla görüşüb yola düşdü". "Əli Kərimovla görüşüb yola düşdü".

c) həm orfoqrafiyası, həm də durğu işarələrinə görə fərqlənənlər; "Bunlar nadir olan işdir". "Bunlar, Nadir, olan işdir".

"Namiq: "Tapdıq" - deyə qışqırdı". "Namiq, tapdıq, deyə qışqırdı".

Şifahi nitqdə də ancaq intonasiyasına görə fərqlənən əkiz cümlələr vardır. Məsələn, "Altı qara qoyunun neçə ayağı var?", "Get tut gətir" kimi cümlələr buna numünə ola bilər. Yuxarıdakı a, b, c bəndləri haqqında geniş izahat verməyə ehtiyac duymuram. Lakin intonasiyasına görə fərqlənən əkiz cümlələr haqqında qısaca onu demək istəyirəm ki, belə əkiz cümlələr eyni şəkildə yazılırlar. Onların mə'nası yalnız intonasiya vasitəsilə dəqiqləşdirilir.

"Get tut gətir" cümləsində "get" sözündən sonra fasilə edildikdə tut sözü şirəli meyvə, fasilə edilməsə "tutmaq" fe'linin əmr formasını bildirir.

"Altı qara qoyunu kəsdik" cümləsində altı sözündən sonra fasilə edildikdə altı (say) baş qoyunun kəsildiyi, altı sözündən sonra çox qısa fasilə edilərsə, bir baş sinəsi, qarnı qara rəngli qoyunun kəsildiyi anlaşılır.

Azərbaycan dilində **Çən yerə düşüb. Onun gözü tutulub. Ağzını büzdü. Biz yaxşı bal aldığımız cana gəldi. Şəlaləni hamı sevdi. Sən bağ satırsan? Vaqif tarı təmizlədi. Oruc tutmuşdu** və s. kimi əkiz cümlələr çoxdur. Bu tipli cümlələri müxtəlif baxımdan təhlil və şərh etmək mümkündür. Lakin mən bütün həmkarlarımı və görkəmli dilçi alimlərimizi dildə linqvistik fakt olan əkiz cümlələr məsələsinə öz münasibətlərini bildirmələrini, bu sahə ilə bağlı fikir və mülahizələrini söyləmələrini

DİLİMİZ - MİLLİ VARLIĞIMIZDIR (ədəbi-bədii tədbirin qısa ssenarisi)

Sovet HÜSEYNOV,
Salyan Rayon Təhsil Şö'bəsinin metodisti.

Bikəxanım SƏLİMOVA,
Salyan şəhərindəki R.Rzayev adına
3 saylı məktəbin müəllimi.

xahiş edirəm.

Hər bir millətin dili onun varlığını sübut edən, onu yaşadan abidədir. Azərbaycan dilinin bu abidələr içərisində dayanmağa mə'nəvi haqqı var. Zaman-zaman tarixin sınaqlarına mə'ruz qalan, olmazın çətinliklərlə üzləşən bu dil xalqın böyüklüyü, müdrikliyi sayəsində günümüzə qədər alnıaçıq,üzüağ gəlib çıxa bilmişdir. Yüksək dəyərlərə malik olan bu xəzinəni qorumaq, onun əbədiyaşar olmasını təmin etmək hər bir şəxsin borcudur.

Dili sevə-sevə aşılamaq, onu yeni nəsə daha dərindən öyrətmək üçün müəllim şagirdləri təkcə dərs prosesində dillə bağlı qrammatik qaydaları əzbərlətmək və həmin qaydalar əsasında çalışmalar üzərində işlətməklə öz vəzifəsini bitmiş hesab etməli, müvafiq dərnək və məşğələlərdə hər bir sözün mə'na çaları, xüsusiyyətləri ilə bağlı əyləncəli oyun, tamaşa və digər sə-

mərəli tədbirlərdən də geniş istifadə etməlidir.

"Dilimiz - milli varlığımızdır" adlı ədəbi-bədii tədbirin hazırlanması və keçirilməsi də elə bu məqsədə xidmət edir.

Tədbir üç istiqamətdə planlaşdırılır:

I. Hazırlıq mərhələsi. Bu mərhələdə tədbirə cəlb olunacaq şagirdlərlə söhbət aparılır. Müəllimlərin və məktəb rəhbərliyinin birgə rə'yi əsasında plan tutulur, vəzifələr bölüşdürülür. (Ssenarinin tərtibindən əvvəl şagirdlərin də fikir və arzuları nəzərə alınır).

Tədbir keçiriləcək otaq əvvəlcədən müəyyənləşdirilir və divardan siyasi xadimlərin, tanınmış söz-sənət adamlarının dil haqqında söylədikləri müdrik ifadələr yazılmış plakatlar asılır. Onlar təxminən aşağıdakılar ola bilər:

"Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarınadək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdən-

dir". (H.Əliyev)

"Ey türk oğulları, bir ovuc torpağınızı dünyanın var-dövlətinə, dilinin bir sözünü ləl-cəvahiratlara dəyişməyin, onları qoruyun və sonrakı nəsillərə çatdırın" (Ş.İ.Xətayi).

"Ana dili millətin mə'nəvi diriyidir, həyatının mayəsi mənzilə-sindəndir" (F.Köçərli).

"Ana dilində danışmaq böyük mədəniyyətdir" (Hegel).

"Ana dili! Nə qədər rəfiq və nə qədər ali ürək hissləri oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtəşəm, müqəddəs, nə qədər uca bir qüllə!" (N.Nərimanov).

"Millətimizi sevmək üçün ən irəli dilimizi sevməliyik, həm də eşq ilə sevməliyik ki, heç bir şey ona əngəl ola bilməsin" (Ömər Faiq).

II. Tədbirin keçirilməsi.

(*Tədbir əvvəlcədən hazırlanmış ssenari əsasında keçirilir. Aparıcı-lar isə yuxarı sinif şagirdləridir.*)

I aparıcı: - Qalxıb Şahdağına söz istəyirəm,

Çatsın hay-harayım dinləyənlərə.

Mən nankor deyirəm, nacins deyirəm,

Öz ana dilini bilməyənlərə.

II aparıcı: - Ana dili - anamızın dili. Şirinliyi ana qədər əzizdir, çünki ilk dəfə olaraq analardan eşitdik bu dildə laylalarımızı.

(*6-cı sinif şagirdlərinin ifasında X.R.Ulutürkün "Ana dili" şe'ri səslənir.*)

I aparıcı: - Nənələrimizdən, babalarımızdan nağılları, bayatıları, dastanları, yanılmacları öyrəndik. Öyrəndik ki, biz də öyrədək.

II aparıcı: - Həmin nağıllardan öyrəndik düşməyə nifrəti, insanlığa məhəbbəti. Yurd, el sevgisi

aşladı bizə folklorumuz.

(*Vətən məzmunlu bayatılar səslənir. Şagirdlər arasında yanılmac müsabiqəsi, "Kim çox atalar sözü deyər", "Tap-tapmaca" oyunları keçirilir.*)

I aparıcı: - Ana dilim - nə qədər zənginsən! Səndə Füzuli məhəbbəti dil açdı, Nəsimi üsyankarlığı mübarizə apardı, Vaqif gözəlləri bəzəndi.

II aparıcı: - Sabir güldü ana dilində, xalqı oyatmaq üçün, Mirzə Cəlil "Mən sizinlə türkün ana dilində danışırım" - dedi. Səməd Vurğun "El bilir ki, sən mənim-sən" - deyərək doğma Azərbaycanımızı balacadan tutmuş böyüyə qədər hamıya əziz olan ana dilimizdə tanıtdı. Şəhriyar bu taya Heydər baba dağı ilə salam göndərdi bu dildə.

I aparıcı: - Xadqın qəzəbi, nifrəti, əzabı, sevinci, qələbəsi bu dildə nəsildən-nəsilə keçdi.

(*Yuxarı sinif şagirdlərinin ifasında klassiklərdən seçmələr ifa olunur.*)

I aparıcı: - Dilimizin şirinliyi onun məcaziliyindədir, ideomatik ifadələrinin çoxluğundadır və bir də hər bölgəyə məxsus şirin dialektindədir.

II aparıcı: - Hamı öz ərazisinin dialekt sözlərini bilməli, amma ədəbi dildə danışarkən ondan istifadə etməməlidir.

(*"Kim öz ərazisinə məxsus daha çox dialektik sözü bilir?" - şagirdlər arasında bu məzmununda yarış keçirilir.*)

I aparıcı: - Dilimizin hər bir səsi, hər bir kəlməsi şirindir. Bu sözlərin tarixi, etimologiyası eramızdan əvvəllərə gedib çıxır.

II aparıcı: - Dilimiz həm də inkişafdadır. O artıq dünya arenasına çıxır. BMT, Avropa Şurası, ATƏT-in iclas salonlarında danışan nümayəndələrimiz, siyasi xadimlərimiz, ana dilimizin cəfəkeşi olan hörmətli prezidentimiz Heydər Əliyev öz fikirlərini doğma dilimizdə ifadə edir.

I aparıcı: - Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dilimizdəki sözlərin bəziləri arxaikləşir və bununla əlaqədar dilə yeni sözlər daxil olur. Bəzən bu sözləri əcnəbi dillərdən gətirməyə üstünlük veririk.

II aparıcı: - Halbuki biz bu sözlərin çoxuna doğma dildə əvəz tapıb bilərik.

(*Bu məqamda "Ana dilimizdəki neologizmləri kim necə bilir?" mövzusunda yarış keçirilir. Səhnəyə 5-6 şagird dəvət olunur, onlara aşağıdakı sözlər yazılmış və rəq paylanır. Şagirdlər çözlərə öz dilimizdə qarşılıq tapmalıdırlar. Çox qarşılıq tapan şagird mükafatlandırılır.*)

Fortoçka, kuxnya, plyaj, ot-kritka, genosid, kvorum, əsr, region, termometr, nöqtəyi-nəzər, məcmuə, ərazi, məhbus, laqeyd, daxili, sərxoş və s.

I aparıcı: - Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsində yazılmışdır: "Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir".

II aparıcı: - Dilimizin ən fəal təəssübkeşi prezidentimiz cənab Heydər Əliyevdir desək, yanılmarıq. Hələ sovetlər hakimiyyəti dövründə dilimizin inkişafına çalışan Heydər Əliyev Azərbaycan

müstəqillik qazanandan sonra da bu sahədə gərgin iş apararaq bir-birinin ardınca neçə-neçə fərman və sərəncamlar imzalamaqla ana dilimizi qorumağa çalışır və bütün xalqı bu dildə danışmağa, onu sevməyə səfərbər edir.

I aparıcı: - Prezidentimizin ana dilimizin inkişafı sahəsində gördüyü işlər hər cür alqışa layiqdir.

II aparıcı:

- Mənim ana dilim- mənim kimliyim,
Pasportum, özümə öz hakimliyim.
Məni həm babamla, həm də nəvəmlə,
Bağlayıb uzanan tarix bağımisan,
Dünənim, sabahım, üstəlik hələ
Mənim söz hünərim, söz
bayrağımisan.

I aparıcı:

- Dağlardan süzülün sən zaman-zaman
Suyu saflaşdırır daşdan keçməsi.
Yarandı dumduru damcılarından
Bayatı çeşməsi, dastan çeşməsi.
(*Tədbir milli himnlə başlayıb, himnlə də sona çata bilər.*)

III. Tədbirin nəticəsi. Tədbir sona çatdıqdan sonra müəllim dərş prosesində nəyə nail olduğunu öyrənmək məqsədilə aşağıdakı mövzuda inşa yazmağı, çıxış hazırlamağı və s. şagirdlərə tapşırıla bilər. Bu baxımdan V-VI sinifdə "Mən ana dilimi nə üçün sevirəm" mövzusunda mühakimə xarakterli inşa yazı, VII-IX siniflərdə "Mənim ana dilim", X-XI siniflərdə "Dilimizin saflığını qoruyaq" mövzusunda çıxışlar hazırlamaq tövsiyə olunur.

Bütün bunlar nəticə e'tibarilə dilə sonsuz məhəbbət hissi aşılayır, hər bir şagird doğma dili öyrənməyi, qorumağı və inkişaf et-

ƏDƏBİ TƏDQIQAT

dirməyi özünə borc bilir.

2003-cü ildə nəşr olunmuş bu iri həcmli kitab "Ey ulu dünya" adlanır. Kitab 50 çap vərəqi həcmindədir. Müəllifi Yusif Seyidovdur. Y.Seyidov dilçidir və dilçiliyə dair bir sıra monoqrafiyaların, dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin, onlarla məqalənin müəllifidir. O, Azərbaycan dili qrammatikasının ən yaxşı bilicisi və ən yaxşı tədqiqatçısı hesab olunur. Bununla belə, Y.Seyidov ilk qələm təcrübəsindən başlayaraq, ədəbi prosesə müdaxilə etmiş və bir ədəbiyyatşünas kimi də fəaliyyət göstərmiş, çoxlu ədəbi-tənqidi əsərlər yazmışdır.

"Ey ulu dünya" alimin ədəbiyyatşünaslığa və ədəbi tənqiddə aid kitablar silsiləsinə daxildir. Burada onun şairlər, nasirlər, ədəbiyyatşünas alimlər haqqında, ədəbi-bədii əsərlər haqqında yazıb mətbuatda çap etdirdiyi məqalələri toplanmışdır.

Kitab "Ey ulu dünya" adlı giriş sözü ilə başlanır. Bu hissə düşündürücü bir fəlsəfi-estetik etüddür. Müəllif dünya haqqında öz mülahizələrini, klassiklərin dünya məfhumuna dair deyimlərini verir. Görünür ki, ədəbiyyatda, insanların təsəvvürlərində bir

dünya obrazı var, ziddiyyətlərlə dolu olan bir obraz: bu dünya həyat mənbəyidir, bu dünya vəfasızdır.

Kitabın əsas hissəsi "Şairin dərdi" ilə başlanır. Oxucular bu materialla tanışdılar. 1996-cı ildə müəllifin həmin adda monoqrafiyası nəşr olunmuşdu. O, Azərbaycanın böyük şairi Səməd Vurğun haqqında müəllifin epik-lirik-fəlsəfi düşüncələrinin məhsuludur. Səməd Vurğun haqqında say-sız-hesabsız əsərlər yazılıb, dissertasiyalar müdafiə edilibdir. Lakin indiyə qədərki heç bir əsərdə S.Vurğun dünyası bu əsərdə olduğu qədər açıqlanmayıbdır. Heç bir əsər S.Vurğunu bu əsərdə olduğu qədər bütün psixoloqizmi ilə təqdim edə bilməmişdir. Bu əsərdə S.Vurğunun şair təbiəti ilə şəxsiyyəti arasındakı birlik və ayrılıq, ahəng və ziddiyyətlər, iste'dad və reallıq, arzu və həqiqət... tabloları gah açıq, gah da tünd rənglərlə oxucu gözündə canlandırılır.

Müəllif əvvəlcə belə bir suala cavab axtarır: Səməd Vurğun bir şair kimi, nikbindir, ya bədbin? Kitabda bu anlayışların fəlsəfi mənası açıqlanır və belə bir ümumi nəticə çıxarılır ki, S.Vurğun nikbin şair olmuş, vətəninin, xalqı-

nın, ümumən bəşərin xoşbəxt gələcəyinə inanmışdır. Ona da inanmışdır ki, o gözəl günləri görməyincə, ölməyəcək, o günləri də tərənnüm edəcəkdir. Bununla belə, kitabın müəllifi şairin əsərlərindəki bədbin notları, tərki-dünyalıq çalarlarını da görür və bütün əsər boyu bu nikbin və bədbin müvaziliyi davam etdirir.

Şairin gəncliyindən başlayan qəmli-sevdalı günlər, keçirdiyi psixoloji gərginliklər bir kino lenti kimi gözlərimiz önündən keçir. Kitabın S.Vurğuna aid hissəsi "Şairin dərdi" adlanır. Desək ki, gizli də olsa, əsər bu dərd üzərində qurulub, səhv etmərik. Böyüklük, şan-şöhrət fonunda bu dərd necə yaşayırdı, dünyaya səs salan, dünya şairlərini yarışa çağıran bu şairin əsərləri nə üçün dünyadan, insandan küskün notlarla müşaiyət olunur. Bunun ilkin izləri vaxtsız itirilən ana dərdindən, daşa dəyən ilk məhəbbətdən gəlirdisə, sonralar bu dərd nə üçün böyüyə-böyüyə gəlir, nə üçün şairi gözdən qoymur? Görün şairin dilindən nələr eşidirik: bu xəstə Vurğunun dərdi azalmaz. Ancaq məsələ bununla bitmir. Bu dərdlərin mənbələri ancaq bunlardan ibarət deyil. Y.Seyidov onları çox incə yollarla oxucuya çatdırır.

"Şair gözünü açandan yoxsullar dünyasının qonağı olubdur. Ətrafına baxıb, bir-iki dövlətli, həm də zülmkar dövlətli, onlarca, yüzlərcə fağır-füqara, bir qarın çörəyə möhtac ac-yalavac insanlar görübdür" (s.18). Bu həyat tərzini təzəcə duyub-düşünən uşağın qəlbində yuva salıb, sonra da şe'rlərinə sə-

pələnmişdir.

*Əsdi qara yellər, qanadı dizim,
Gəncliyim tükənməz məlalə düşdü.*

Bu qəmli duyğu heç vaxt şairi tərək etmir, bütün yaradıcılığı boyu onu izləyir. "Ana həsrəti də daim Səmədi izləmiş, onun qəlbində ağır dərd yükü olmuşdur" (s.25). Kitabda oxuyuruq: "Can verən ana son anda öz əlini altı yaşlı oğluna uzadaraq vida edirmişmi, ondan imdad istəyirmişmi?! Kiçik yaşlı Səməd anasından belə ayrılmış və onun gülüşləri elə oradaca batıb qalmışdı. Ona görə də şair uşaqlığın acı xatirələrini yaşamış və müxtəlif dövrlərdə yazdığı əsərlərində o dövrü yad edir, anasını yad edir" (s.26-27). Y.Seyidov şairin əsərlərindən gətirdiyi misallarla bu halları nümayiş etdirir.

Müəllif "Şairin dərdi" əsərində S.Vurğunun el-obaya, doğma torpağa, vətənə bağlılığı haqqında xüsusi danışır. Şairin vətən məhəbbəti anadan olduğu kənd yerindən başlanır; şəhər həyatı onu qoynuna alsa da, bu ilkin həyat daima şairi özünə çəkir. Şair o yerləri ellər dünyası adlandırır, "O ellər dünyası yaşar yadımda" - deyir. "Ellər dünyası" şe'rinə o təbii həyatın gözəlliklərini göstərir, o yerlər üçün həsrətini ifadə edir, "Bir də o yerləri görsəydim barı" - deyər həsrətini bildirir.

Müəllif göstərir ki, bu istək zaman-zaman böyüyür, əhatəsi genişlənir, əsl mə'nada vətənpərvərliyə çevrilir. Y.Seyidovun təhlilindən görünür ki, S.Vurğun ilk qələm təcrübəsindən başlayaraq ömrünün axırına qədər Azərbaycan demiş, doğma torpaqla nəfəs almış, bu tor-

pağı tərənnüm etmişdir.

Kitabda ürək haqqındakı deyimlər olduqca təsirlili və düşündürücüdür. Ürək sadəcə bir bədən üzvü kimi tərənnüm edilmir, ürək ülviləşdirilir, ürək duyub-düşünən bir varlıq kimi alınıb tərənnüm edilir. S.Vurğunun "Ürək" şe'ri ürək haqqında deyilən məna tutumlu poetik söz kimi təqdim edilir. Kitabın müəllifi həmin şe'rdən bir hissə verir və yazır: "Burada ürəyin dolğun poetik-fəlsəfi tə'rifi var". Sonra da əlavə edir ki, "İnsanın ağıl mərkəzi beyindir, hiss, duyğu mərkəzi ürəkdir." Y.Seyidov Məhəmməd Füzulinin "Səhhət və Məraz" əsərindən misal gətirərək ürəyin, bir növ, poetik obrazını yaradır. Ruh bədəndə xoşuna gələn çox yer görür, ancaq ürəkdə məskən salır, ürəyi hər yerdən üstün hesab edir. Burada ürək və sevgi məsələsi qoyulur.

S.Vurğunun şəxsi həyatı haqqındakı hissələr olduqca düşündürücüdür. Müəllif əsərdə bir münasibətlə qadın məsələsindən bəhs edir və bu fonda V.Şekspirin "Hamlet"indəki Gertrudanı, C.Cabbarlının "Aydın"indəki Gültəkinini, S.Vurğunun "Vaqif"indəki Xuramanı nümunə gətirir, bu obrazların ümumi və fərqli cəhətlərini ətraflı izah edir. Həyatda belə qadınlara paralellər görür. Qadın xislətindəki ziddiyyətlərə diqqəti cəlb edir, ədəbiyyatda bu xislətlərin ifadəsini görür.

Kitabın müəllifi S.Vurğun yaradıcılığı fonunda dünya və insan probleminə nəzər salır. Bu fəlsəfi problemdir, eyni zamanda ədəbiyyat məsələsidir. S.Vurğun yaradıcılığında bu iki istiqamət vəh-

dəd halında ifadə olunur. Müəllif bunu duyur və mənasını açır. Bir tərəfdə həyat, o biri tərəfdə ölüm qorxusu. Bir yanda şan-şöhrət, o biri tərəfdə məhrumiyyət qorxusu. Şair "Nə dövrəyə e'tibarım, nə insana gümanım var" - deyir; "Yüz ahım var, amanım var" - deyir. Kitabda şairin həyat və ölüm haqqında poetik düşüncələri səslənir. Şair ölümü sirri açılmayan bir məfhum hesab edir, "Ağıl kəşf etməmiş nə olduğunu", - deyir. Belə hesab edir ki, ölüm körpüsünü hər kəs keçəcəkdir.

İki yerə parçalanmış Azərbaycan torpağının problemləri də Vurğun şe'rində poetik ifadəsini tapmışdır. Azərbaycanın şöhrəti olan Araz çayına "Axma Araz! Dayan, Araz!" - deyəndə şairin ürəyi yüz dəfə ağrıyır, Arazı bir ürəyi iki yerə parçalayan bir çay kimi görən şair düşünür ki, Araz dayansa, iki qardaş birləşəcəkdir.

Əsərin sonunda müəllifin həyat, dünya haqqında ricətləri səslənir. Yaranışın əşrəfi insanın gödək ömrünə təəssüflənir.

Azərbaycanın xalq şairi Mirvarid Dilbazi "Şairin dərdi" kitabını oxuyanda çox həyəcanlanmış, müəllifə təsirlili bir məktub yazmışdır. Həmin məktub da "Ey ulu dünya!" kitabında verilmişdir. Məktub belə başlanır:

"Hörmətli Yusif müəllim. Sizin "Şairin dərdi" adlı böyük Səməd Vurğuna həsr etdiyiniz kitabı bir nəfəsə oxudum. Bu nəslə yazılmış kitab mənə romantik duyğu, alimənə tədqiqatlar, zəngin bədii dil ilə yazılmış poema tə'siri bağışladı".

Nailə MƏMMƏDOVA,
filologiya elmləri namizədi.

QƏDİRŞÜNASLIĞIN ƏN YAXŞI NÜMUNƏSİ

Hamının "müəllim" anlayışının əziz olduğunu birmənalı şəkildə təsdiq etməsi şübhəsizdir. Hətta "ustadına kəm baxanın gözlərindən qan damar" ifadəsi də zərhməsəl şəkildə xalq arasında çox geniş yayılmışdır.

Böyük sənətkar Aşıq Ələsgərin ustası Aşıq Alının qarşısında müvəffəqiyyət qazanmasına baxmayaraq, dediği misralar yada düşür:

*Bir şeyird ki, ustadına kəm
baxa,
Onun gözlərindən qan damar,
damar.*

Əlbəttə, dildə deyilənləri əməldə göstərmək o qədər də asan deyil, dildə deyilənlərin mində biri də ulu babalarımız tərəfindən yaranan və əsrlərdən bəri məsəl kimi dillər əzbəri olan bu deyimə sadıq qala bilmir. Yaxşı ki, tək-tək olsa da, qədrşünaslar tapılır. Bu baxımdan filologiya elmləri doktoru, professor Bağır Bağirovun qələminin məhsulu iki kitabdan ibarət olan "Əliyar Qarabağlı - 100" adlı monoqrafiyası qədrşünaslığın ən gözəl nümunəsidir. Burada müdriklərdən birinin belə bir fikri yada düşür: "Keçmişə tapanaçadan atəş açsaq, gələcək bi-

zi topa tutar". Keçmiş, ustadı, müəllimi bu şəkildə yada salmaq, böyüməkdə olan nəsle tanımaq qədrşünaslıqdır, eyni zamanda tərbiyə məktəbidir, nəsillərə nümunədir - ustadın, müəllimin xatirəsini bu cür əziz tutmaq gərəkdir.

Bu əsər bizim üçün çox qiymətlidir. Mən mərhum professor Ə.Qarabağlı elmi-pedaqoji ədəbiyyatdan tanıyıram, özü mənə dərs deməyib, lakin o, mənim müəllimim (namizədlik rəhbərim) professor Ş.Mikayılovun müəllimi olub, deməli, eyni zamanda mənim də müəllimimdir. İndi də elə gün olmaz ki, Şəmistan müəllim Əliyar müəllimi xatırlayaraq onun nəsihətamiz fikirlərindən, zarafatlarından, məzəli söhbətlərindən danışmasın. Belə anmaların birində cəsarət edərək dedim:

- Şəmistan müəllim, Siz ki, onun haqqında belə vurğunluqla danışsınız, haqqında bir əsər yazın. Doğrudur, qəzet və jurnallarda ona məqalə həsr etmişiniz, bəlkə Əliyar müəllim haqqında sanballı bir kitab yazasız...

- Haqlısan, Ə.Qarabağlı haqqında sanballı kitab yazmaq lazımdır və yazılır - deyər Şəmistan

müəllim cavab verdi. - Professor Ə.Qarabağlı elmdə mənim kimi çoxlarının zəhmətini çəkib. Onlardan biri - tanınmış alim, filologiya elmləri doktoru, hazırda Gəncə Dövlət Universitetinin professoru olan Bağır Bağirov hamımızdan zirək tərpənib, o belə bir əsər üzərində işləyir. Əminəm ki, Bağır müəllim professor Ə.Qarabağlı haqqında dəyərli bir kitab meydana çıxaracaq.

Bəli, bu söhbətdən də xeyli müddət keçdi, bir gün Şəmistan müəllim əlində iki kitab şö'bəyə daxil oldu və sevinclə dedi:

- Nəhayət, uzun illərdən bəri gözlədiyimiz gözəl kitab işıq üzü görüb.

Kitabları vərəqlədik, həqiqətən də, Əliyər Qarabağlı haqqında monoqrafiya yazıçı, publisist, filologiya elmləri doktoru, professor Bağır Bağirovun çoxillik gərgin əməyinin məhsulu kimi diqqətimizi çəkdi.

Bu kitab Azərbaycan maarifinin yayılmasında və inkişafında, ədəbiyyat tədrisi metodikasının formalaşmasında, zəngin xalq yaradıcılığı nümunələrinin orta məktəb şagirdlərinə və ali məktəb tələbələrinə çatdırılmasında alim-vətəndaş borcunu yerinə yetirən gözəl insan, həmişə xatırlanan, duzlu-məzəli söhbətləri ilə yaddaşlarda yaşayan professor Ə.Qarabağlının keçdiyi həyat yoluna, onun elmi fəaliyyətinə layiqli töhfədir.

Respublikamızın maarif işçiləri, elm adamları, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri, həqiqətən,

Əliyər müəllimi gözəl müəllim, səmimi dost və məsləhətçi, xeyirxah insan, görkəmli alim-metodist, yorulmaz tədqiqatçı, xalq ədəbiyyatının mahir bilicisi, zəhmətsevər ədəbiyyatşünas, bir sıra diqqəti cəlb edən dərslilər və metodik əsərlərin müəllifi kimi tanımış və hörmət etmişlər. İndinin özündə də onu sevə-sevə yad edirlər. Çünki onun bütün mə'nalı ömrü xalqına, vətəninə, doğma yurdunun tərəqqisinə, çiçəklənməsinə sərf olunan ömürdür. Yazdı, yaratdı, qoydu və getdi. Özü də cəmi 68 il ömür sürdü.

Nə yaxşı ki, Əliyər müəllim bu illəri, mə'nalı həyatını çoxcəhətli elmi fəaliyyətə həsr etdi. Heç təsadüfi deyil ki, ədəbiyyatın tədrisinə həsr etdiyi "Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası" adlı fundamental tədqiqatı ədəbiyyat müəllimlərinin, bizlərin stolüstü kitabı kimi oxunur, sevilir, rəğbətlə qarşılır. Biz bu gün də ondan faydalanırıq.

Ə.Qarabağlı bir müəllim kimi daim yaddaşlarda qalıb, xatirələrə silinməz izlər buraxıb. Şərəfli müəllim peşəsi, necə deyirlər, sanki onun boyuna biçilmişdi. Gecəsi-gündüzü yox idi, sanki tələbələri ilə nəfəs alırdı. Tələbələri ilə ünsiyyətdə olmaqdan, onlara öz xeyirxah tövsiyələrini verməkdən yorulmurdu.

Professor Bağır Bağirov monoqrafiyada yazır ki, nəzəriyyəçi alimlərin arasında özünəməxsus yeri olan Əliyər müəllim sözün həqiqi mə'nasında müəllim idi.

O, söhbət zamanı bu sənətin ülviliyindən, qüdsiyyətindən dö-nə-dönə söz salır və deyirdi: "Müəllim həmişə axtarmalı, aramalıdır. Xüsusən də dərs deyəndə sənətindən həzz almalıdır. Dərs deyəndə ki ilhamlanmadın, onda heç nə".

Tələbələrinin dediyinə görə, Əliyər müəllim özünə qarşı da son dərəcə tələbkər bir insan idi. Dərsə gecikmək, dərsdən yayınmaq, bir qədər vaxt itirmək Əliyər müəllimə yad olan cəhətlər idi. Müəllif öz kitabında dosent Tofiq Abbasovun adından belə bir maraqlı hadisəni verir:

"Əliyər müəllimin hər bir sözü, söhbəti biz tələbələrdən ötrü əziz idi. Biz arzu edirdik ki, bu sevimli müəllim və sadə insan bizə nə işə tapşırıq versin, söz desin. Çünki onun müraciət və tapşırıqlarında da bir ərkyanahlıq, qarşısındakına səmimiyyət və hörmət vardı. Biz tələbələr bunu qəlbədən duyurduq".

Kitabı vərəqləyərkən Bağır müəllimin maraqlı bir arzusuna rast gəldik: Əliyər Qarabağlı yaradıcılığının tədqiqə ehtiyacı var!

Həqiqətən, professor Bağır Bağirovun qaldırdığı məsələ yerindədir. Hələ bir qədər də gecikmiş məsələdir. Əliyər Qarabağlı yaradıcılığı geniş tədqiq edilməyə, öyrənilməyə layiqdir, onun keçdiyi şərəfli yol diqqət edir ki, sən Əliyər Qarabağlı yaradıcılığından, həyat və fəaliyyətindən, ömür yolundan, müəllimlik sənətindən, tələbələrinə olan səmimi münasibətindən çox

şey öyrənəsən, götürəsən.

Təsadüfi deyil ki, görkəmli alim, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, professor Abbas Zamanov Əliyər Qarabağlı yaradıcılığına, elmi-pedaqoji fəaliyyətinə, onun bir insan kimi müqəddəsliyinə yüksək qiymət verərək yazmışdır: "Əliyər müəllim həyatının əlli ilini müqəddəs müəllimlik sənətinə həsr etmişdir. Gəncliyimizin bir neçə nəslə orta və ali məktəblərdə Əliyər müəllimdən dərs almış, yaxud ana dilini və doğma ədəbiyyatı onun dərsliləri üzrə öyrənmişlər".

Çox haqlı, yerində deyilmiş fikirlərdir. Həqiqətən, görkəmli alim, tənqidçi, filologiya elmləri doktoru, professor Pənah Xəlilovun dediyi kimi, istər ədəbiyyat tədrisi, istərsə də ədəbiyyatşünaslığın salnaməsində Əliyər müəllimin payına düşən səhifələr heç vaxt ağ qalmamışdır.

Professor Bağır Bağirov mə'nəvi atası olan professor Əliyər Qarabağlının ölümünü ürək ağrıları ilə xatırlayaraq yazır: "Gözəl alim və insan, görkəmli metodist və ədəbiyyatşünas, istə'dadlı jurnalist Əliyər Qarabağlının həyatla vidalaşması çoxminli maarif ordusunu dərinədən kədərləndirmişdir. Respublikanın bir çox rayonlarından, qonşu Gürcüstandan qocaman müəllimlə vidalaşmaq üçün xeyli maarif işçisi, onun saysız-hesabsız tələbələri gəlmişdi.

Böyük alim-metodistin dəfni münasibətilə Bakıda - Fəxri Xiyabanda mətəm mitinqi keçirildi.

Mitinqdə çıxış edənlərin nitqlərində bu sadə müəllim və təvazökar insana el istək və məhəbbəti ifadə olunurdu.

Bəli, Bağır müəllim, professor Əliyər Qarabağlı bütünlükdə, tərədən-dırnağa qədər bu hörmətə layiq bir şəxs kimi onu sevərlərin xatirində əbədi olaraq yaşayır.

Professor B.Bağirovun kitab üzərində işi prosesində diqqəti çəkən cəhətlərdən biri də monoqrafiyada verilən şəkillərdir. Müəllifin sə'yi nəticəsində əldə olunan bu nadir şəkillər Əliyər Qarabağlı haqqında daha çox informasiya verir. Şəkillərdən aydın olur ki, Əliyər müəllim respublikanın görkəmli ziyalıları ilə çox yaxın ünsiyyətdə olmuşdur. Bu şəkillər gənc nəsələ kiminlə dostluq eləməyi, kiminlə ünsiyyət saxlamağı təlqin edir.

Monoqrafiyanın maraqlı cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, kitabı ərsəyə gətirən müəllif də, kitabı redaktə edən professor Abbas Səmədov da Əliyər Qarabağlının tələbəsi olmuşdur.

Monoqrafiyanın sonunda verilən Əliyər Qarabağlı əsərlərinin müxtəsər biblioqrafiyası da gələcək tədqiqatçılara töhfədir, kitabın üstün cəhəti kimi qeyd olunmalıdır.

Müəllifin daxili tələbatının nəticəsi kimi yaranan, meydana çıxan monoqrafiyanın məzmunundan aydın olur ki, müəllif, əsər üzərində işləyərkən professor Ə.Qarabağlının şəxsi arxivində uzun zaman tədqiqat aparmış-

dır. Professor B.Bağirov bu monoqrafiyanı hazırlayarkən Əliyər Qarabağlının şəxsi arxivindən, onun öz əsər və dərslikləri barədəki qeydlərindən, əlyazmalarından, xatirələrindən, eləcə də Əliyər müəllimi yaxından tanıyan görkəmli alimlərin fikirlərindən, özünün şəxsi gündəliyindən, orta məktəblərdə dərs deyən ədəbiyyat müəllimlərinin ona göndərdikləri xatirələrdən, yaxın dostlarından aldığı məktublardan mö'təbər mənbə kimi istifadə edərək çox dəyərli, sanballı bir kitab ərsəyə gətirmiş, beləliklə də ona mə'nəvi atalıq etmiş qayğıkeş müəlliminə göstərdiyi hörməti, izzəti, hədsiz minnətdarlığını izhar etmişdir.

Müdrək ağsaqqal alimimiz (onun da ruhu şad olsun) Abbas Zamanov demişkən: "Əliyər Qarabağlı kimi şəxsiyyətlər ölmürlər, onlar dünyalarını dəyişir, əbədiyyətə qovuşurlar. Onlar ana torpaqda uyusalar da həmişə bizimlədir, ruhən bizimlə birlikdədir. Onlar da bizim tək yaşayırlar, yaradırlar..."

Nəhayət, hörmətli Bağır müəllim, Sizə də çox sağ ol deyirik ki, uzun müddət gözlədiyimiz qiymətli əsəri - mərhum müəllimlər müəllimi professor Əliyər Qarabağlının həyatına, fəaliyyətinə həsr etdiyiniz monoqrafiyanı öz oxucularınıza çatdırdınız.

Asya BƏKİROVA,
pedaqoji elmlər namizədi.

İFADƏ MƏTNLƏRİ*

V sinif BÜLBÜL VƏ ŞAHİN

Bir bahar günündə bağda bülbül Şahinlə söhbət edirdi. O, Şahindən soruşdu:

- Bütün quşlar öz nəğmələrini oxuyur, cəh-cəh vururlar. Bəs sən niyə oxumursan? Sən həmişə təksən, dilin də bağlıdır. Həmişə saraylarda azad yaşasan da, təksən, ürək dostun, qəlb sirdaşın yoxdur. Saraylarda sənə xüsusi qayğı göstərilər, kəklik əti yedirdirlər. Mənim isə gözəl səsim var, öz nəğmələrim ilə hamını məftun edirəm. Lakin əvəzində yerim tikanların üstü, ya da qəfəs, yediyim isə cücülərdir. Sən bilən bunun səbəbi nədir?

Şahin cavab verdi:

- Mən sənə bir məsləhət verə bilərəm, susmağı bacar. Dilini saxlayanlar həmişə hörmətə layiq olurlar. Mən saraylarda yaşadığım üçün çox sirlər bilirəm, ancaq bu barədə heç kimə heç nə demirəm. Yüz iş görəndə, heç birini dilimə gətirmirəm. Ancaq sən çox coşursan,

bir gülə min nəğmə oxuyursan. Nəğmə oxumaqdan dilin yara, sinən isə al qan olub. Yediğin cücülər, yerin isə tikandır. Bu vəfasız dünyaya bel bağlama, hər gördüyünə nəğmə demə. (Nizamidən -147 söz)

PLAN

1. Bir bahar günündə.
2. Bülbülün gileyi.
- 3.Şahinin cavabı.

YARALI QABAN

Əziz balalar, çoxdan şahidi olduğum bir hadisəni sizə danışmaq istəyirəm. O zaman mən sizin yaşda olanda qoyun otarırdım. Yatağımız Kürün sahilində yerləşirdi. Bu yerlərdə qamışlıq çoxdur. Onlar çox qorxulu idi. Çünki buralarda yırtıcılara rast gəlmək olurdu.

Bir gün süfrə salıb çörək yeyirdik. Bərk isti idi. Qəfildən sürü hürkdü. Biz, itlər toplaşan tərəfə qaçdıq. Yekə bir qaban sürüyə doğru gəlirdi. Ən cəsəretli itlər belə ona hücum etməyə qorxurdu. Nə edəcəyimi-

(*Əvvəli jurnalımızın 2003-cü il 1-ci sayında)

zi bilmirdik. Yoldaşlarımdan biri tonqal qalamağı təklif etdi. Axı heyvanlar alovdan qorxur. Belə də etdik. Qaban oddan qorxub özünü xəndəyə saldı. Əlimizdəki çomaqla onu vururduq. İtlər də ona hücum edirdilər. Qabanın boynu yoğun olduğundan yana dönə bilmirdi. Çobanlardan biri xəncəri onun qoltuğuna soxdu. Qabanı soyanda öyrəndik ki, hansı bir ovçusa onu yaralaymış. Yəqin bizə pənah gətiribmiş. Hamımız peşiman olduq.

Sonralar öyrəndik ki, qaban çox zərərsiz heyvandır. Meşə ağaclarının meyvələri, müxtəlif otlar onun əsas yemidir. Onları qırmaq yox, qorumaq lazımdır. (*Qulu Xəlillidən - 147 söz*)

PLAN

1. Qabanın hücumu.
2. İtlərin ondan qorxması.
3. Qabanın xəndəyə salınması.
4. Qabanın öldürülməsi.
5. Yaralı qabanın insanlara pənah gətirməsi.

VI sinif XOR-XOR

(*Əfsanə*)

Göycə gölünün lap sahilində bir qaya var. Bu qaya Xor-Xor qayası adlanır. Rəvayətə görə, qədim zamanlarda burada bir tayfa yaşayırmış. Bunlara uğuzlar deyirmişlər. Onların Ayxan adlı bir ağsaqqalı var imiş. Bütün uğuzların ixtiyarı onun əlindəymiş. Yerin altını da bilirmiş, üstünü də.

Günlərin bir günü o car çəkdirib bütün uğuzları bir yerə toplayır, üzünü onlara tutub deyir:

- Balalarım, tanrının əmri ilə biz bu yerlərdən uzaqlaşmalıyıq. Çünki bu yerlərdə bir dəniz əmələ gələcək. Bizim bu yerlər o dənizin altında qalacaq. Gərək hamınız Şahdağın ətəklərində özünüza yeni məskənlər arayasınız. Tanrının hökmü belədir. Bircə mən öz komamı tərk etməyəcəyəm. Üç min il siz məni görməyəcəksiniz. Təkcə xorultumu eşidəcəksiniz. Nə qədər ki səsim gəlir, bilin ki, mən sağam. Uğuz övladlarına heç bir zaval yoxdur. Nə vaxt ki səsimi eşitmədiniz, bilin ki, mən ölmüşəm. Düşmənlər sizə güc eləyəcəklər. Yurdunuzdan didərgin düşəcəksiniz. Başınız çox bəlalalar, müsibətlər çəkəcək. Çox ağrı-acılar görəcəksiniz. Düşmənlər mənim yatdığım qayanı dağıdacaqlar. Bax, onda mən bir də ayağa qalxacağam. O zaman uğuz eli düşmən üçün məzara, balalarımız üçün yenidən cənnətə çevriləcək. (*"Vətən qürbətdə qaldı" kitabından - 169 söz*)

PLAN

1. Uğuzların vətəni.
2. Elin ağsaqqalı.
3. Tanrının hökmü.
4. Uğuzların aqibəti.

İLƏHİ, SƏN ÖZÜN ONLARIN DADINA ÇAT

Bir gün müqəddəs bir şəxsin yanına dörd nəfər gəlib ondan

arzularının həyata keçməsi üçün Allaha dua etməsini xahiş etdi.

Müqəddəs şəxs gələnlərdən nə istədiklərini öyrənməyə çalışdı. O, birinci şəxsdən soruşdu:

-Sənin sənətin nədir? Allahdan diləyin nədir?

-Mən əkinçiyəm. Bu il çoxlu yer əkmışəm. Allahdan arzu edirəm ki, bu il çoxlu yağış yağdırsın ki, əkinimə bərəkət versin.

İkinci şəxs dedi:

- Mən kuzə, qab düzəldirəm. Gildən düzəltdiyim qabları günəşin altına qoyuram ki, qurusun. Əgər yağış yağsa, zəhmətim hədəf gedər.

Müqəddəs şəxs üçüncü kişidən soruşdu:

- Sən nə iş görürsən və arzun nədir?

O cavab verdi:

- Mən dəyirmançıyam. Əgər xırman vaxtı külək olsa, işlərim tez düzələr.

Dördüncü şəxs isə deyir:

- Mən bağbanam. Meyvələr yetişən zaman külək əsərsə, meyvələr ağacdan tökülər. Külək əsməsə, işlərim yaxşı gedər.

Müqəddəs şəxs məəttəl qaldı. Bu adamlardan birinin arzusu digərinin istəyinə zidd idi. Bəs o nə etsin. Əgər Allahdan yağış yağdırmasını rica etsə, kuzəçinin işlərini korlaya bilər. Dəyirmançı ilə bağbanın da arzusu bir-birinə ziddir. O çarəsiz qalır, əllərini yuxarı qaldıraraq dua etməyə başlayır:

- İlahi, bu adamların arzusu

sənə mə'lumdur. Sən özün hər işə çarə tapmağa qabilsən. Özün onların dadına çat. (*Hədislərdən - 183 söz*)

PLAN

1. Müqəddəs şəxsin hüzuruna gələnlər.
2. Birinci şəxsin arzusu.
3. İkinci şəxsin arzusu.
4. Üçüncü şəxsin arzusu.
5. Dördüncü şəxsin arzusu.
6. Müqəddəs şəxsin Allaha müraciəti.

VII sinif

DÜŞMƏNİN MƏRDLİYİ

Gecənin yarısı idi. Dağlardan əsən meh ağacları oxşadıqca yarpaqlar həzin mahını oxuyurdu. Elə bu vaxt Kərəmin dəstəsi alaçıqları mühasirəyə aldı. Onlar öyrənmişdilər ki, İsrafil ağanın qonaqları var. Bilirdilər ki, qonaqlıqda yeyib-içib bərk yatacaqlar. Belə fürsəti əldən vermək olmazdı. Qaçaqların hərəsi bir ağacın dalında gizləndi. Kərəm xəncərini qınından çıxarıb alaçığa tərəf getdi. Dostu İsmayıl pıçıldadı:

-Səni tək buraxmaram, qoy mən də gedim.

Kərəm sərt-sərt:

-Yox, -dedi, -mən düşmənin üstünə tək getməliyəm!

O, alaçığa girdi. İsrafil ağa öz xanımı ilə şirin yuxuda idi... Bir azdan Kərəm alaçığı tərk etdi.

...İsrafil ağa yuxudan ayıldı, sinəsində əlinə soyuq bir şey deydi. Gözlərini açdı. Sinəsinin üstündə iki güllə vardı. O tez

tüfəngini, patronlarını yoxladı. Özünükülər yerində idi. "Ürəyimə dammışdı!" -deyə kişi alaçıqdan çıxdı. Qonaqları da ayılmışdı. Düşərgədə gəzişirdilər.

- Sabahınız xeyir, necə yatdınız.

- Salam, mən ə'la yatmışam. Ancaq gecə qılıncımı hara qoymuşamsa, tapa bilmirəm. Yəqin ki, yavərim bilər. Onu yanına çağırın.

Nökərlər yavəri ağaca sarınmış tapdılar. Ağzına da dəsmal tıxanmışdı. Dəsmalı ağzından çıxartdılar, əl-qolunu açdılar. O gecə düşərgədə yad adamların onu qəfildən tutub ağaca sarıdıqlarını söylədi.

İsrafil ağa dedi:

- Bu, Kərəmin dəstəsinin işidir.

Bu vaxt nöqərlərdən biri əlində otların arasından tapdığı qılınc onlara yaxınlaşdı. Qonaq qılıncı görüb sevindi:

- Bilirsiniz, bu necə qiymətli qılıncdır. Əgər qaçaqlar bilsəydilər ki, bu qılıncın Kərəmin başı ağırlığında qiyməti var, yəqin ki, aparardılar.

- Kərəmin dünya malında gözü yoxdur. O, quldur deyil. Kərəm mənə öldürməyə gəlibmiş.

- Bəs nə yaxşı səni öldürməyib.

- O, düşmən də olsa, mərd adamdır. Xanımın yanında mənə toxunmayıb. Bu güllələr də onundur. Sənəmin üstünə qoyub gedib. Demək istəyib ki, səni öldürə bilərdim, ancaq arvadına bağışladım.

Qonağı təəccüb götürdü: "Düşməne bax! Kişiliyə bax! Mən belə şey nə görmüşəm, nə də eşitmişəm". (F.Eyvazlıdan - 270 söz)

PLAN

1. Çadırların qaçaqlar tərəfindən mühasirəyə alınması.
2. Atılmayan güllələr.
3. Yavərin verdiyi mə'lumat.
4. Qonağın qılıncının tapılması.
5. Qadına hörmət.

SƏTTARXAN

İran torpağında Məmmədəli şahın padşahlıq etdiyi zamanlar idi. Şah məmləkətin bütün varidatını qurd kimi yeyir, xalqın var-yoxunu əlindən alır, öz xəzinəsinə doldururdu. Məmləkətdə ədalətsizlik həddini aşmışdı. Xüsusən də İranın şimalında - Azərbaycan vilayətlərində xalqın güzəranı çox pis idi. Tehran ağaları Azərbaycanın var-yoxunu zəli kimi sorub öz zəngin saraylarına daşıyırdılar. Azərbaycan ellərinin səbr kasası dolmuşdu. Elin igid oğlanları silahlanıb dağlara, meşələrə çəkildilər. Bu, saray əhlini narahat etməyə bilməzdi. Şah öz vəzir-vəkillərindən soruşdu ki, Azərbaycandakı bu üsyanın qarşısını necə almaq olar?

Bütün saray əhli cavab verdi ki, azərbaycanlıların dilini ancaq öz içlərindən çıxan adam bilər. Bu isə qaradağlı Səttar-

xan ola bilər. Çünki o çox zərəkdir, xalqın içində hörməti var. Əgər Səttarxan bu işdən əl çəksə, xalqı üsyanlarda iştirak etməyə qoymasa, azərbaycanlılar onun sözünə baxar. Qərara alındı ki, məktub yazıb Səttarxanı Tehrana çağırınsınlar.

Səttarxan məktubu alıb oxudu və yola hazırlıq görməyə başladı. Dostları bu işin bir tələ olduğunu bilib onu bu fikirdən daşındırmaq istədilər. Səttarxan dedi ki, əgər saraya getməsəm, mənə qorxaq adlandıracaqlar. Həm də şah deməli sözüm var.

Səttarxan bir neçə gündən sonra Tehrana gəldi. Onu gül-çiçəklə, təntənə ilə qarşıladılar. Böyük məclis quruldu. Bu məclisdə şah Səttarxana dedi:

- Səttarxan, sən Azərbaycandakı üsyanları sakitləşdirməlisən. Əgər dediyimə əməl et-sən, sənə çoxlu pul və vəzifə verərəm.

Səttarxan acı-acı güldü:

- Şah, sən mənə pulla satın almaq istəyirsən. Mən azərbaycanlıyam və öz vətənim, xalqımı satmaram. Biz öz haqqımızı tələb edirik, insan kimi yaşamaq istəyirik. (Şifahi xalq ədəbiyyatından - 241 söz)

PLAN

1. Şahın zülmü.
2. Azərbaycanlıların şahın zülmünə dözməməsi.
3. Şahın tədbir görməsi.
4. Səttarxana təklif.
5. Səttarxanın cavabı.

VIII sinif SULTANPUD DAĞININ NAĞILI

Keçmiş zamanlarda Süleyman adlı bir şah varmış. Bu şah Sultana Süleyman deyərmiş. Sultan Süleyman ömrünün çoxunu müharibələrdə keçirmişdi. Gündoğanla günbatanın arasını özünə tabe eləmişdi. Bayrağının birini gündoğana, o birini isə günbatana sancmışdı. Bu bayraqların arasındakı ölkələrin hamısı Sultan Süleymanın ixtiyarında idi. Camaatın yaxşı yaşamasına çalışırdı. Xəzinənin çoxunu abadlıq işlərinə xərcləyirdi. Yol çəkdirirdi, körpü saldırırdı, saraylar tikdirirdi. Hara getsə, o yerin camaatına yardım eləyirdi.

Sultan Süleymanın bir xüsusiyyəti də vardı. Ölkəni kəndbəkənd, şəhərbəşəhər gəzərdi. Camaatın dolanışığını yoxlayardı. Hansı vilayətin, hansı şəhərin başçısından şikayət eşitsə, elə oradaca onu dəyişdirib, yerinə başqasını qoyardı.

Bir dəfə Sultan Süleyman başının adamları ilə birlikdə gəlib Qarabağa çıxmışdı. Saysız-hesabsız ordusunu da özü ilə gətirmişdi. Dağları, yaylaqları gəzəndən sonra gəlib Qarabağın aran yerinə çıxdılar. Hər yerdə də Sultanı hörmətlə qarşıladılar. Bu yerlərin gözəlliyi Sultan Süleymanı valeh etmişdi. Qarabağın çölləri çiçəklə örtülmüşdü. Özü də hər yerdə çiçəklər eyni deyildi. Bir tərəf qıpqırmızı laləlik, o biri tərəf çəhrayı, başqa bir tərəf sapsarı,

ayrı bir tərəf narıncı çiçəklərlə örtülmüşdü. Elə yer də vardı ki, göy üzünü kimi mavi idi. Kənarından baxanda dənizə oxşayırdı. Hətta dəniz kimi dalğalanırdı. Sultan Süleyman bütün dünyanı gəzmişdi, amma heç yanda belə şey görməmişdi. Ürəyindən keçdi ki, elə bir uca yer ola, çıxıb oradan bütün Qarabağ düzünə baxa. Ayırı-ayrı rəngdə olan çiçəklərin bir-birinə necə calandığını, harada qurtardığını görə bilər. Bu istəyini bildirmək üçün vəzirini yanına çağıraraq məsləhətləşdi. Vəzir məsləhət gördü ki, hər bir əsgər bir pud torpaq gətirib bu düzdə bir yerə töksə, böyük bir dağ yaranar. Bu dağın başına çıxıb bütün Qarabağ düzlərini görmək olar. Hamı bu fikrə razı oldu.

Sultan Süleyman dedi:

- Bu torpağı bir yerdən gətirmək olmaz. Çünki o kənd xarabə qalar. Bu torpağın hər pudunu Qarabağın bir kəndindən gətirmək lazımdır.

Belə də etdilər. Heç on gün keçməmiş tapşırıq yerinə yetirildi. Bir düzün ortasında dağ yaratdılar. Sultan Süleyman dağın başına qalxdı. Oradan dörd tərəfə baxdı. Hər yan ovuc içi kimi görünürdü. Sultan Süleyman dərindən nəfəs alıb dedi:

-Doğrudan da, Qarabağ mö'cüzəli yerdir. Heç yanda tayı-bərabəri yoxdur.

Camaat həmin dağı Sultanpud dağı adlandırdı. (*Q.Köçərlidən -343 söz*)

PLAN

1. Adil hökmdar.
2. Sultanın Qarabağa gəlişi.
3. Qarabağın gözəlliyi.
4. Sultanın arzusu.
5. Vəzirin məsləhəti.
6. Sultanın arzusuna çatması.

ƏMİR TEYMURLA ASLANIN NAĞILI

Günlərin bir günü Əmir Teymurun yolu Azərbaycana düşür, Araz çayını keçib Qarabağa gəlir. Bahar vaxtı imiş. Bağlar, meşələr, düzlər, çəmənlər gül-çiçəyə bürünübmüş. Əmir Teymur vəzirdən soruşur:

- Bu yerin adı nədir, vəzir?

- Ulu hökmdar, bura Qarabağdır.

- Vəzir, dünyanı başdan-ayağa gəzmişəm, mən belə yer görməmişəm. Lap mö'cüzədir ki bu torpaq.

- Elədir, qibleyi-aləm. Ərəb tarixçiləri, ərəb alimləri çox yazıblar bu yerin gözəlliyindən.

- Qarabağın ən gözəl yerində bir saray tikdirməliyəm. Gəzin görün harası daha gözəldir, oranı mənə göstərin.

- Qarabağın hər yanı gözəldir, qibleyi-aləm.

- Amma elə yer olsun ki, həm dağlara baxa bilim, həm də arana. Sarayı tikmək üçün ən yaxşı ustaları tapın gətirin.

-Şahım, elə Qarabağın özündə çox yaxşı ustalar var.

Qarqar çayının kənarında Əmir Teymura gözəl və əzəmətli saray tikildi.Şah hər sə-

hər sarayın başına gəzməyə çıxardı. Özü də tək. Amma keşikçilər başın içində sıra ilə dayanıb başı qoruyurdular.

Günlərin bir günü şahlar şahı Əmir Teymur yenə sarayın başına gəzməyə çıxmışdı. Adəti üzrə bülbülləri dinlədi, pardaqlanmış qızılgülləri iylədi, çiçəklərə xeyli tamaşa elədi. Birdən gözü ağaclardan birinin budağında oturmuş bir kişiye sataşdı. Şah tez qılıncını sıyıdırıb dedi:

- Düş aşağı, görüm kimsən? Ağacdakı adam dedi:

- Qibleyi-aləm, mən öz istəyimə çatmışam. Ta ölümdən qorxmuram.

-Qorxma, səni öldürməyə cəyəm. Sən bura necə gəlmişən? Düş aşağı.

Həmin adam ağacın budağından sürüşüb düşdü. Əmir Teymur bu adamın qorxmazlığını görüb heyrləndi. Elə bu vaxt keşikçilər özlərini yetirib həmin adamın əl-qolunu bağlamaq istədilər. Amma şahlar şahı buna icazə vermədi.

- Onu saraya gətirin. Bütün dünya məndən qorxdığı halda, bu, məndən qorxmur. Özü də deyir ki, istəyimə çatmışam, ölümdən qorxmuram.

Şah öz taxtına çıxandan sonra onu yanına çağırırdı.

- De görüm, kimsən, adın nədir?

- Yaxınlıqdakı kənddə-nəm, adım Aslandır.

- Sənin istəyin nə idi?

- Sizi yaxından görmək istəyirdim. İstəyirdim görüm camaatın dediyi düzdü, yoxsa ya-

lan.

-Camaat nə deyir?

-Camaat deyir ki, bu boyda dünyanın yiyəsi, onu qarış-qarış gəzən adam topaldı. Mən buna inanmırdım. Öz gözümle görmək istəyirdim. Bəs bu topal ayaqla bu dünyanı necə özünə tabe eləmişən?

- Dünyanı mənə tabe elətdirən topal ayağım yox, bu başımdır. Ayaqlarım başımın əmrini yerinə yetirir. Mənim ayaqlarım başıma tabedir, başım ayaqlarıma yox. Bəs sən bura necə gəlib çıxmısan ki, keşikçilər xəbər tutmayıb?

- Bu yerdə ağacların budaqları bir-birinə qovuşub. Kəndimizdə bir ağaca çıxdım. Bu ağacdən o ağaca keçə-keçə gəlib sizin başa çıxdım.

Əmir Teymur Aslanın dediklərinə qulaq asandan sonra dedi:

- Sən çox ağıllı adamsan. Bəs qorxmurdun ki, keşikçilərim səni öldürər.

- Qorxsaydım, niyə gəlirdim?

- Dünyanı ağıl və cəsarət idarə eləyir. Bu ikisindən biri olmasa, şahlıq eləmək olmaz. Mən bu gündən Qarabağı da sənə verirəm, bu sarayı da.

Əmir Teymur ayağa qalxıb Aslanı öz taxtında oturtdu. (*Q.Köçərlidən - 339 söz*)

PLAN

1. Əmir Teymurun Qarabağa gəlişi.
2. Əmir Teymurun arzusu.

3. Sarayın tikilməsi.
4. Əmir Teymurun Aslanla görüşü.
5. Aslanın arzusu.
6. Əmir Teymurun çıxardığı nəticə.

IX sinif CAVAN OVÇU

Qaçaqları ələ keçirmək üçün hökumət yerli cavanlardan ibarət dəstə yaratmışdı. Onlara silah da paylanmışdı. Bir gün qəza rəisi və bir neçə kazak həmin dəstə ilə təlim keçmək üçün Qaraqoyunlu kəndinə yollanırlar.

Arabir meşədən güllə səsləri eşidilmiş. Dəstənin başçısı Muxtar kişi qəza rəisinə deyir:

- Ağa, narahat olmayın, məşələrin sükutunu pozan ovçulardır. Axı indi ovun şirin vaxtıdır.

Onlar Çaykəndə çatar-çatmaz, doğrudan da, yolda bir ovçuya rast gəlirlər. Bu ovçunun böyründən iki qırqovul, beş kəklik asılıbmış. Silahını göy otların üstünə qoyub aşağı öyilərək dodaqlarını qayanın altından qaynayan bulağın gözüne söykəyibmiş. Yaxınlıqda dayanan hökumət adamlarını görüb ayağa qalxır, başı ilə onlara salam verir. Qəza rəisi yanındakılardan soruşur:

- Siz bu ovçunu tanıyırsınız mı?

Muxtar kişi sualedici nəzərlərini ovçuya zilləyir, hiss eləyir ki, sifəti ona tanış gəlir, ancaq kim olduğunu bilmir. Bu

nu hiss edən ovçu onun köməyinə gəlib tanışlıq verir:

- Kərəmillidənəm, a Muxtar dayı.

- Ayə, olmaya Alırzamanın oğlusan?

Cavan oğlan asta-asta başını tərpedir.

- Deyirəm axı, suyun şirin gəlir. Atanla bu bulaqların başında o qədər ov kababı yemişəm ki.

Qəza rəisi ovçudan soruşur:

- Adın nədir?

- İbrahim.

- Qoçaq oğlana oxşayırsan, səni də dəstəmizə götürürük.

Həm razılaşırlar. Ovçu bu təklifdən boyun qaçırır.

- Amma mənim atım yoxdur.

Muxtar kişi ona deyir ki, bu, düzələn işdir. Dəstə gəlib Çaylı kəndinə çatır. Qəza rəisi soruşur:

- Biz Kərəmin ya ölüsünü, ya dirisini ələ keçirməliyik. Deyin görək, sizlərdən Kərəmi tanıyan varmı?

Dəstə bir ağızdan:

- Yox, - deyir.

- İndi sizin bacarığınızı yoxlayacağam.

- Ocağın qırağındakı armud ağacının üstündəki armudları nişangah seçir. Sonra qəza rəisi dəstə üzvlərinə bir-iki güllə atdırır. Cavanlardan kiminin gülləsi hədəfə dəyir, kimininki yan keçir. Ovçu İbrahimin də gülləsi hədəfə dəymir. Qəza rəisi öz məharətini göstərmək üçün tufəngini götürüb atəş açır. Armudlar parça-parça olub yerə tökülür. Rəisin tufənginə maraqla baxan ovçu deyir:

- Ağa, axı sənin tufənginlə mənimki bir deyil. Mən birinci dəfədir belə silah görürəm.

- Hə, düz deyirsən. Bu, firəng tufəngidir. Bundan Qafqazda cəmi üç-dörd adamda olar.

- Əlbəttə, belə tufənglə hamı hədəfi vura bilər.

- Yox, atandan da çox şey asılıdır.

Qəfildən qəza rəisi onu sınaqdan çıxarmaq məqsədilə deyir:

- Yaxşı, görürəm, bundan atəş açmağa çox həvəsin var. Buyur, bu meydan, bu şeytan. O mənim atım, bu da tufəngim.

Ovçu sevincək sıçrayıb rəisin atına minir və çapa-çapa havaya atəş açır, ağacdakı armudlardan üçü yerə düşür. Həm onun məharətinə məəttəl qalır:

- Deyəsən, atın başını yığa bilmir.

- Hə, mənim atımı hər adam sürə bilmir.

Xeyli vaxt keçir, ovçu isə geri qayıtmır. Həm narahat olmağa başlayır. Yol ilə gələn bir kəndlidən cavan ovçunu görüb görmədiyini soruşurlar:

- O bir daha geri qayıtmaz. O bizim dağların pələngidir.

Bu vaxt uzaqdan at ayaqlarının tappıltısı eşidilir. Həm bu səsə diqqət kəsilir. Qəza rəisi:

- Mənim atımın yerışıdır, - deyə sevinir.

Doğrudan da, bir az sonra at gəlib rəisin qarşısında durur. Tufəng yəhərin qaşından asılmışdı. Bircə ovçu - Kərəm yox idi. (F. Eyvazlıdan - 451 söz)

PLAN

1. Qaçaqları ələ keçirmək istəyən dəstə.
2. Dəstənin ovçuya tuş gəlməsi.
3. Ovçunun dəstəyə qəbul edilməsi.
4. Dəstə üzvlərinin sınağı.
5. Ovçunun rəisin sözlərinə e'tirazi.
6. Ovçunun məharəti.

HƏKİM QIZ

Bu gün altı illik haylı-küylü, duzlu-məzəli tələbəliyin sonu idi. İmtahanlarda axıdılan göz yaşlarının sonu. Artıq bunlar hamısı arxada qaldı... Tə'yinatlarını alacaqdılar. Tələbələr bir-biri ilə söhbət edirdilər.

- Tə'yinat barədə fikirləşmişəm mi?

- Papanın canı sağ olsun. Zəng edib tapşırıb. İkimizinkini də Respublika Kliniki Xəstəxanasına verəcəklər, - özündən razı halda dedi Aydın.

Bunu eşidən Solmaz bərk əsəbiləşdi:

- Sən nə danışırısan? Bəs biz deməmişdik ki, institutu bitirib ön cəbhəyə gedəcəyik? Qospitalda işləyəcəyik?

- Neynim ee... Evdə deyəndə dəli oldular. Anam dedi ki, özümü öldürərəm. Bircə dəqiqə də qoymaram gözümdən uzağa. Sizdən başqa həkim yoxdur?

- Üçünü, dördünü birdən yollayan analar niyə qoyurlar bəs? Onlar ana deyil? Bəlkə, balalarının başından keçiblər?

- Solmaz, bizdən başqa hə-

kim yoxdur məgər? Allah eləməmiş birdən...

-Ölürük birdən? Ölənlərdən biz artıq? Yoxsa onların borcudur ki, gedib ölsünlər.

Aydın incimiş halda dedi:

-Olmadı ki...

-Sən həkim kimi cəbhə bölgəsinə işləməyə getmirsen. Qorxursan. Əllərinə silah düşmənlə qabaq-qabağa vuruşanlar niyə gedirlər. Başa düşə bilmirəm. Başa sal məni. Vətən təkcə onlarınkıdır? Hər kəs vətən qarşısında öz borcunu verməlidir. Hərə öz sahəsində düşmənlə döyüşür. Müəllimin borcudur ki, şagirdləri vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etsin. Mühəndis dağılmış şəhərləri abadlaşdırın. Biz həkimlərin isə vəzifəsi odur ki, yaralıları xilas edək. Mən cəbhəyə gedəcəyəm.

Tələbələr bir-bir içəri girib çıxırdı. Bayaq cəbhəyə gedəcəyini söyləyən Solmaz tə'yinatını öz rayonlarına aldı.

Solmaz ümidini itirməmişdi. İnanırdı ki, Aydın fikrindən dönəcək. Cəbhə bölgəsinə birlikdə gedəcəklər. Həmişəki kimi bir yerdə olacaqlar. Amma belə olmadı.

Yayın ortaları idi. Mərkəzi xəstəxanada yaralıların əlindən tərpnmək olmurdu. Hər gün onlarla ağır yaralı vertolyotla mərkəzə - Bakıya göndərirdilər.

Günorta üstüydü. Qospitala yenə 5-6 nəfər yaralı gətirdilər. Yaralıları gətirən əsgərlərdən biri üzünü həkimlərə tutub dedi:

- Orada yaralananlara kömək edə bilmirik. Çoxunu qan aparır.

Hamı bir-birinin üzünə baxdı. Solmaz irəli durub dedi:

-Mən gedərəm.

Otağa keçib lazım olan ləvazimatları çantaya yığıdı və əsgərlərə qoşuldu.

Atışma getdikçə güclənirdi. Yaralıları bir-bir artırdı. Solmaz onlara yardım göstərüb xəstəxanaya göndərirdi. Vuruşma daha da güclənirdi. Düşməni irəliləyirdi.

Kömək isə yox idi. Komandir Solmaza dedi:

- Doktor, Siz özünüz yaralıları çıxıb gedin. Biz onların qabağını kəsməliyik. Siz geri çəkilin, doktor!

Solmaz əsəbiləşdi:

- Mən sizə kömək edəcəyəm, - deyib yerdəki avtomatı götürüb irəli keçdi - Qırın, dağıdın, murdar düşməni! Qoymayın ayaqları torpağımıza dəy...

Sinəsindən dəyən düşməni gülləsi onun sözünü ağzında qoydu. O, yerə yığıldı. Onu yerdən qaldırmaq istəyəndə səsi gəldi. Qırıq-qırıq deyirdi:

- Qal-dır-ma-yın. Yerə qoyun. Siz dur-dur-ma-yın. İ-rə-li, i-rə-li keçin. Düş-mə-ni məh... məhv edin. Biz qə-qə-lə-bə çal-ma-lıyıq. Qə-lə-bə bi-bi-zim-lə...

O, sözünü axıra çatdırıb bilmədi. Gözləri əbədi olaraq yumuldu. (Hicranə Əhməd qızından - 405 söz)

PLAN

1. Tələbəlik illərinin sonu.
2. Tələbələrin söhbəti.
3. Xəstəxana şəraiti.
4. Cəbhə bölgəsi.
5. Qələbə bizim olacaq.

(Ardı gələn saylarımızda)

Tərtib edən: Çimnaz ƏLİYEVƏ,
pedaqoji elmlər namizədi.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN V-XI SINIFLƏRİ ÜÇÜN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN PROQRAM MATERİALLA- RININ TƏXMİNİ PLANLAŞDIRILMASI

Təhsil İslahatı Proqramından irəli gələn vəzifə kimi ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı yenidən hazırlanmış və 2002-ci ildə çap olunaraq məktəblərin istifadəsinə verilmişdir. Proqramın tətbiqi ilə bağlı ilkin nəticələr onu göstərir ki, təlim materiallarını daha səmərəli təşkil etmək baxımından işlərini planlaşdırmaqda müəllimlər müəyyən çətinliklərlə rastlaşırlar. Vəziyyəti nəzərə alaraq, jurnalımızın bu sayından etibarən ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində Azərbaycan dilindən proqram materiallarının planlaşdırılmasını dərc edirik. Təklif olunan bu nümunələr təxmini xarakter daşıyır və ondan istifadə olunmasında müəllimlərə sərbəstlik verilir. Hər bir müəllim planlaşdırmaya yaradıcı yanaşa, sinfin səviyyəsinə uyğun zəruri olan müəyyən dəyişikliklər apara bilər.

Planlaşdırmanı proqramın "A" variantı əsasında filologiya elmləri doktoru, professor Yusif SEYİDOV və pedaqoji elmlər namizədi, dosent Ənvər ABBASOV tərtib etmişlər.

V SINIF
170 saat (142; 28 s.)

I RÜB
45 saat (33; 12s.)

Dil haqqında mə'lumat

1. Dilin ictimai həyatda rolu. Azərbaycan dili haqqında 1 s.

I-IV siniflərdə
keçilmişlərin təkrarı

2. Fonetika 1 s.
3. Sözüün tərkibi 1 s.
4. Şəkilçilərin variantları 1 s.
5. Sözüün quruluşca növləri 1 s.

6. RNİ: (rabitəli nitq inkişafı) öyrədici inşa	3 s.
7. Nitq hissələri. İsim.	1 s.
8. Sifət	1 s.
9. Əvəzlik	1 s.
10. RNİ: öyrədici inşa	3 s.
11. Fe'l	2 s.
12. Yoxlama imla və səhvlər üzərində iş	2 s.
Sintaksis və durğu işarələri	
13. Söz birləşməsi	2 s.
14. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri	3 s.
15. RNİ: öyrədici ifadə	2 s.
16. Cümlə üzvləri. Baş üzvlər. Mübtəda.	2 s.
17. Xəbər	1 s.
18. Öyrədici imla	2 s.
19. Xəbərin mübtəda ilə uzlaşması	2 s.
20. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri. Tamamlıq.	2 s.
21. RNİ: öyrədici inşa	3 s.
22. Həmcins üzvlü cümlələr	2 s.
23. Öyrədici imla	2 s.
24. Dialoq	2 s.
25. Yoxlama imla	2 s.

II RÜB 36 saat (31; 5 s.)

Fonetika

1. Danışq səsləri və onların əmələ gəlməsi	1 s.
2. Sait və samit səslər	2 s.
3. Sait səslərin növləri	2 s.
4. Öyrədici imla	1 s.
5. Sait səslərin qarşılaşdırılması	2 s.
6. Qoşa saitli sözlər	2 s.
7. Bə'zi saitlərin uzun tələffüzü	2 s.
8. RNİ: öyrədici ifadə	2 s.
9. Samit səslərin növləri	1 s.
10. Ahəng qanunu	3 s.
11. Əlifba	2 s.
12. Öyrədici imla	2 s.
13. <i>K</i> hərfinin iki səsi ifadə etməsi	2 s.
14. RNİ: öyrədici inşa	3 s.
15. Qoşasamitli sözlərin yazılışı və tələffüzü	2 s.
16. Sözlərin axırında cingilti samitlərin yazılışı və tələffüzü	2 s.
17. Sonu <i>q</i> və <i>k</i> ilə bitən sözlərin yazılışı və tələffüzü	3 s.
18. Yoxlama imla	2 s.

VI SİNİF 136 saat (109; 27 s.)

I RÜB 36 saat (28; 8 s.)

1. V sinifdə keçilmişlərin təkrarı	4 s.
2. Qrammatika haqqında ümumi mə'lumat	3 s.
3. Nitq hissələri anlayışı	1 s.
4. Nitq hissələrinin bölgüsü	1 s.
5. Əsas və köməkçi nitq hissələrinin müqayisəsi	2 s.
6. Çalışmalar üzərində iş	2 s.

İsim

7. İsim haqqında ümumi mə'lumat	1 s.
8. RNİ: öyrədici inşa	3 s.
9. İsmnin quruluşca növləri. Sadə və düzəltmə isimlər haqqında	1 s.
10. İsimdən düzələn düzəltmə isimlər	1 s.
11. Fe'ldən düzələn düzəltmə isimlər	2 s.
12. RNİ: öyrədici ifadə	2 s.
13. Mürəkkəb isimlərin əmələ gəlməsi və yazılışı	2 s.
14. RNİ: öyrədici inşa	3 s.
15. Ümumi və xüsusi	

isimlər	2 s.
16. Tək və cəm isimlər. Cəm şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin tələffüzü	2 s.
17. İsmnin mənsubiyyətə görə dəyişməsi	2 s.
18. Yoxlama imla	2 s.

II RÜB 28 saat (22; 6 s.)

1. İsmnin halları. Adlıq hal	1 s.
2. Yiyəlik hal	2 s.
3. Yönlük hal	1 s.
4. Öyrədici imla	2 s.
5. Tə'sirlik hal	2 s.
6. Yerlik hal	1 s.
7. RNİ: öyrədici inşa	3 s.
8. Çıxışlıq hal	1 s.
9. İsim bəhsi üzrə morfoloji təhlil	2 s.
10. Yoxlama imla	2 s.

Sifət

11. Sifət haqqında ümumi mə'lumat	2 s.
12. Sifətin quruluşca növləri	2 s.
13. RNİ: öyrədici inşa	3 s.
14. Düzəltmə sifətlər. İsimdən düzələn sifətlər	2 s.
15. Yoxlama imla	2 s.

VII SİNİF

136 saat (108; 28 s.)

I RÜB

36 saat (29; 7 s.)

1. VI sinifdə keçilmişlərin təkrarı 4 s.

Fe'l

2. Fe'l haqqında ümumi mə'lumat 1 s.
3. Fe'lin quruluşca növləri 1 s.
4. Düzəltmə fe'llər 2 s.
5. Mürəkkəb fe'llər 1 s.
6. Öyrədici imla 1 s.
7. Fe'lin təsdiq və inkarı 1 s.
8. Tə'sirli və tə'sirsiz fe'llər 2 s.
9. RNİ: öyrədici ifadə 2 s.
10. Fe'lin qrammatik mə'na növləri 1 s.
11. Mə'lum növ. Məchul növ. 2 s.
12. Qayıdış növ 1 s.
13. RNİ: öyrədici ifadə 2 s.
14. Qarşılıq növ 1 s.
15. İcbar növ 1 s.
16. Öyrədici imla 1 s.
17. Fe'lin təsriflənən və təsriflənməyən formaları 2 s.

18. Fe'lin şəxs və kəmiyyətə görə dəyişməsi 2 s.
19. Fe'lin zamanları 3 s.
20. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
21. Fe'lin zamanlarına aid qrammatik təhlil 1 s.
22. Fe'lin şəkilləri haqqında ümumi mə'lumat 1 s.

II RÜB

28 saat (21; 7 s.)

1. Fe'lin əmr şəkli 1 s.
2. Fe'lin xəbər şəkli 1 s.
3. Fe'lin vacib şəkli 1 s.
4. Fe'lin lazım şəkli 1 s.
5. Fe'lin arzu şəkli 1 s.
6. Fe'lin şərt şəkli 1 s.
7. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
8. Fe'lin təsriflənməyən formaları 1 s.
9. Məsdər 1 s.
10. Fe'li sifət 2 s.
11. RNİ: yoxlama ifadə 2 s.
12. Fe'li bağlama 2 s.
13. *İdi, imiş* köməkçi fe'lləri 1 s.
14. *İdi, imiş* köməkçi fe'llərinin tələffüzü və yazılışı 1 s.
15. Fe'l bəhsi üzrə morfoloji təhlil 1 s.
16. Yoxlama imla 2 s.

Zərf

17. Zərf haqqında ümumi mə'lumat 1 s.
18. Zərfin quruluşca növləri 1 s.
19. RNİ: əməli yazı 2 s.
20. Düzəltmə zərflərin əmələ gəlməsi 2 s.

VIII SİNİF

102 saat (82; 20 s.)

I RÜB

28 saat (23; 5 s.)

1. VI- VII siniflərdə keçilmişlərin təkrarı 4 s.
2. Sintaksis qrammatikanın bir hissəsi kimi 1 s.
3. Söz birləşməsi haqqında ümumi mə'lumat 1 s.
4. Söz birləşməsi və söz. Söz birləşməsi və cümlə 2 s.
5. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
6. İsmi birləşmələr 2 s.
7. Fe'li birləşmələr 3 s.
8. Sintaktik əlaqələr haqqında ümumi mə'lumat 1 s.
9. Öyrədici imla 1 s.
10. Sintaktik əlaqələrin növləri haqqında. Tabesizlik əlaqəsi 1 s.

11. Tabelilik əlaqəsinin növləri. Uzlaşma əlaqəsi 2 s.
12. İdarə əlaqəsi. Yanaşma əlaqəsi 3 s.
13. RNİ: əməli yazı 2 s.

Cümlə

14. Cümlə haqqında ümumi mə'lumat 1 s.
15. Yoxlama imla 1 s.

II RÜB

21 saat (16; 5 s.)

1. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri. Nəqli cümlə 2 s.
2. Sual cümləsi. Əmr cümləsi. Nəqli cümlə 2 s.

Cümlə üzvləri

3. Cümlə üzvləri haqqında ümumi mə'lumat 1 s.
4. Mübtəda 2 s.
5. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
6. Xəbər 2 s.
7. Tamamlıq 2 s.
8. Tə'yin 2 s.
9. RNİ: yoxlama ifadə 2 s.
10. Zərflik 3 s.

IX SİNİF
68 saat (47; 21 s.)

I RÜB
18 saat (12; 6 s.)

1. VIII sinifdə keçilmişlərin təkrarı 3 s.
2. Mürəkkəb cümlə haqqında anlayış 2 s.
3. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
4. Mürəkkəb cümlənin növləri haqqında 4 s.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr

5. RNİ: əməli yazı 3 s.
6. Tabesiz mürəkkəb cümlələr 1 s.
7. Yoxlama imla 2 s.

II RÜB
14 saat (9; 5 s.)

1. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bağlayan vasitələr 1 s.
2. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə mə'na əlaqələri 2 s.

Tabeli mürəkkəb cümlələr

3. RNİ: yoxlama inşa 2 s.

4. Tabeli mürəkkəb cümlələr 1 s.
5. Budaq cümlələri baş cümlələrə bağlayan vasitələr 2 s.
6. Budaq cümlələrin növləri. Mübtəda budaq cümləsi 1 s.
7. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
8. Xəbər budaq cümləsi 2 s.

X SİNİF
68 saat (50; 18 s.)

I RÜB
18 saat (13; 5 s.)

Dil haqqında ümumi mə'lumat

1. V-IX siniflərdə keçilmişlərin təkrarı 3 s.
2. Azərbaycan dili anlayışı 1 s.
3. Ədəbi dil haqqında. Azərbaycan ədəbi dili 1 s.
4. Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsində yeri 1 s.
5. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
6. Dil və mədəniyyət. Dil və xalqın tarixi 1 s.
7. Azərbaycan dili milli və dövlət dili kimi. Azərbaycan xalqının böyük şəxsiyyətləri ana dili haqqında 1 s.

8. Dilin funksiyaları 1 s.
9. Yazı 1 s.
10. Dilçilik elminin digər elmlər içərisində yeri 1 s.

Dilçilik sistemi

11. Dilçiliyin əsas sahələri 1 s.
12. Fonetika. Səs dil vahidi kimi. Fonem anlayışı 1 s.
13. RNİ: yoxlama inşa 2 s.

II RÜB
14 saat (9; 5 s.)

1. Azərbaycan dilində vurğu 1 s.
2. İntonasiya 2 s.
3. RNİ: öyrədici inşa (təsviri üslubda yazılı mətn hazırlamaq) 3 s.
4. Söz əsas dil vahidi kimi 1 s.
5. Sözüün leksik və qrammatik, həqiqi və məcazi mə'naları 1 s.
6. RN: Əməli yazı 2 s.
7. Çoxmənalılıq. Omonim, sinonim, antonim 1 s.
8. Dilin lüğət tərkibində tarixi dəyişikliklər 1 s.
9. Yoxlama imla 2 s.

XI SİNİF
68 saat (50; 18 s.)

I RÜB
18 saat (12; 6 s.)

Nitq mədəniyyəti

1. X sinifdə keçilmişlərin təkrarı 2 s.
2. Düzgün nitq anlayışının mahiyyəti 1 s.
3. Orfoqrafik normalar 3 s.
4. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
5. Leksik normalar 2 s.
6. Qrammatik normalar 3 s.
7. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
8. Düzgün yazı normaları 1 s.

II RÜB
14 saat (8; 6 s.)

1. Düzgün yazı normaları 1 s.
2. Durğu işarələrindən istifadənin əhəmiyyəti 2 s.
3. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
4. Durğu işarələrindən istifadə qaydaları 2 s.
5. RNİ: öyrədici inşa 2 s.
6. Abzas mətnin mə'naca əlaqəsini ifadə edən vasitə kimi 3 s.
7. Yoxlama imla 1 s.

(Ardı gələn sayımızda.)

Bu sayımızda:

Təhsil islahatı həyata keçirilir: metodika

- Ə.Bədəlova** - "Bütün müəllimlər şair ola bilməz, amma bütün şairlər müəllimdir".....2
- Ş.Məmmədov** - Sabir obrazı ədəbiyyatda.....6
- A.Paşayev, U.Əhmədzadə** - Fe"li birləşmələrdə sintaktik əlaqələrə dair.....9
- D.Cümənov** - Aşıq yaradıcılığı öyrədilərkən.....12
- Ş.Quliyeva** - Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarının tədrisində ədəbi diyarşünaslıq işlərindən istifadə.....16

Təhsil islahatı həyata keçirilir: iş təcrübəsi

- H.B.Aslanov** - Sintaktik omonimlərin tə"limdə yeri.....20
- H.Şahbəndəyev** - S.Ə.Nəbatinin yaradıcılığını tədris edərkən.....24
- H.Aşurov** - Oxşar budaq cümlələrin tədrisi təcrübəsindən.....27
- Ə.Qafarova** - Ədəbiyyat dərslərində əxlaqi tərbiyə.....31

Nəzəri qeydlər

- S.Mərdanova** - M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasında lirik riçətlər.....33
- Z.Nəbiyeva** - Adlıq hallı fe"li birləşmələrin sintaktik mövqeyi.....38
- E.Maqsudov** - Azərbaycan dilində əkiz cümlələr.....42

Sinifdən xaric iş

- S.Hüseynov, B.Səlimova** - Dilimiz - milli varlığımızdır.....45

Yeni nəşrlər

- N.Məmmədova** - Ədəbi tədqiqat.....48
- A.Bekirova** - Qədirşünaslığın ön yaxşı nümunəsi.....51

Sizin arzunuzla

- C.Əliyeva** - İfadə mətnləri.....55

Təhsil islahatı həyata keçirilir: məsləhət

- Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dilindən proqram materiallarının təxmini planlaşdırılması.....65

Baş redaktor əvəzi:

V.H.ALKƏRƏMOV

Məs'ul katib:

A.G.MƏMMƏDOV

Şö'bə redaktoru:

S.HÜSEYNOĞLU

Redaksiya hey'əti:

A.A. ABDULLAYEV
Ə.M. ABBASOV
N.Q. ÇƏFƏROV
B.A. ƏHMƏDOV
T.İ. HAÇIYEV
N.M. XUDİYEV
Q.S. KAZIMOV
Ə.Q. QULİYEV
X.Q. MƏMMƏDOV
Ş.A. MİKAYILOV
B.Ə. NƏBİYEV
Y.M. SEYİDOV

Ünvanımız:

Bakı 10, Dilərə Əliyeva küçəsi 227, 6-çı mərtəbə, otaq 608. Telefonlar: 98-55-33, 93-06-09

Kağız formatı 70x108 1/16. Ucot nəşr vərəqi 4,5. Şərti cap vərəqi 6,3. Sifariş 3504. Tiraj 1200. Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191. Lisenziya V 236.

«Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalı redaksiyasının kompüterində yığılıb səhifələnmiş, «Azərbaycan» nəşriyyatının mətbəəsində cap olunmuşdur.

Qiyməti razılaşma yolu ilə
(Abunə üçün 5000 manat)

Indeks: 1012